

Tefsir ve Kur'an İlimleri Arasında Bir Telif: Ebü'l-Hasan el-Havfi'nin *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*'ı

Rabia Hacer Bahçeci*

Ebü'l-Hasan el-Havfi'nin (ö. 430/1039) *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân* adlı eseri, kimi araştırmacılar tarafından "ulûmü'l-Kur'an" terkiibini başlığında taşıyan ilk kapsamlı Kur'an ilimleri eseri olarak tanımlanırken, kimi araştırmacılar tarafından hacmi hakkındaki veriler sebebiyle tefsir kitabı olarak değerlendirilmiştir. Ancak bu türden bir nitelime ayrıntılı bir içerik incelemesini gerektirmektedir. *el-Burhân* incelendiğinde, eserde âyetlerin mushaf sırası gözetilerek kümelere ayrıldığı ve her âyet kümesi için önce dil bilimsel izahlara yer verildiği, ardından âyetlerin "*el-kavl fî'l-kırâât*", "*el-kavl fî'l-ma'nâ ve't-tefsîr*" ve "*el-kavl fî'l-vakf ve't-temâm*" başlıkları altında açıklandığı görülür. Müellif bu başlıklar arasında özellikle dil bilimsel izahlar, kıraat ve vakıf konularında özgün açıklamalarda bulunmaktadır. Ayrıca bu başlıklarda tefsir, bir alt disiplin olarak ele alınmaktadır. Bu sebeple Havfi'nin bu eserinde, hocası Ebû Bekir el-Üdfüvî (ö. 388/998) gibi tefsiri de dahil ettiği Kur'an ilimlerini tek tek âyetlere tatbik etmeyi amaçladığı söylenebilir. Ancak *el-Burhân* Kur'an ilimlerini tematik olarak ele almamaktadır. Eser, tefsir görünümü arzmetmekte ve bir tefsir kitabından beklenen bilgileri içermektedir. Bunun yanı sıra tarih içerisinde de tefsir kitabiyatının ürünü olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Bu sebeple *el-Burhân*'ın tefsir ve Kur'an ilimleri kitabiyatı arasında bir telif olmakla birlikte tefsir literatürü içerisinde zikredilmesi gerektiği sonucuna varılmıştır. Kısaca bu çalışmada Ebü'l-Hasan Ali b. İbrâhim b. Saïd b. Yûsuf el-Havfi'nin *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserinin araştırmacıların dikkatine sunulması ve dahil edileceği literatürün tespiti amaçlanmıştır. Somut bir örnek olması açısından Ek'te eserden bir kesit sunulmuştur.

Anahtar kelimeler: Havfi, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, ulûmü'l-Kur'an, Kur'an tefsiri, Üdfüvî, *el-İstignâ fî ulûmi'l-Kur'ân*.

* Doktora öğrencisi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tefsir Anabilim Dalı
ORCID 0000-0002-4908-4749 rhhahceci@gmail.com

Giriş

Ebü'l-Hasan el-Havfi'nin (ö. 430/1039) *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân* adlı eseri, Kur'an ilimleri ile ilgili çalışmalarda gündeme gelmektedir. Kimi araştırmacılar onu, *ulûmü'l-Kur'ân* terkiibini başlığında taşıyan ilk kapsamlı Kur'an ilimleri eseri olarak takdim ederken, kimi araştırmacılar hacmi hakkındaki bilgilerden yola çıkarak bir tefsir kitabı olabileceği sonucuna varmaktadır. Bütün bu çalışmalarda *el-Burhân* hakkında verilen bilgiler, eserin bir kısmını inceleme imkânı bulan Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî'nin (ö. 1367/1948) sınırlı değerlendirmelerine dayanmaktadır. Bu çalışmada tefsir tarihi yazımına mütevazı bir katkıda bulunulması ve eserin araştırmacıların dikkatine sunulması amacıyla, *el-Burhân*'ın genel muhtevasına yönelik bir araştırma yapılacaktır ve onun "Kur'an ilimleri" terkiibini başlığına taşıyan ilk kapsamlı Kur'an ilimleri eseri olarak tanımlanması iddiasıyla Kur'an ilimleri literatürüne dahil edilip edilemeyeceği sorgulanacaktır.

Ülkemizde Havfi'nin isminin telaffuzu noktasında dahi uzlaşının bulunmaması, çalışmada biyografik bilgilere yer verilmesini gerekli kılmıştır.¹ Nitekim müellifin adı, bazı Türkçe kaynaklarda "Hûfi" şeklinde kaydedilmektedir. Bu sebeple önce müellifin hayatı, eserleri, hocaları ve öğrencileri hakkında ulaşılabilen bilgiler sunulacaktır. Ardından *el-Burhân*'ın ismi, müellifine nispeti ve yazmaları hakkında bilgi verilecek; eser Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa koleksiyonunda bulunan IX. cildi esas alınarak içerik ve yöntem açısından tanıtılacak, kaynakları ve kendinden sonra yazılan eserlere etkisi incelenecektir. Daha sonra bütün bu verilerden yola çıkılarak eserin hangi literatür içerisinde değerlendirilmesi gerektiği tartışılacaktır.

1. Ebü'l-Hasan el-Havfi'nin (ö. 430/1039) Kimliği ve Eserleri

Ebü'l-Hasan Ali b. İbrâhim b. Saîd b. Yûsuf el-Havfi en-Nahvî, Mısır'ın Şarkıye bölgesinde bulunan Bilbîs kasabasının Şübrannahle köyüne

1 *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân* hakkında yapılan çalışmalar genellikle tahkikle sınırlıdır. Ulaşabildiğim kadarıyla Ezher Üniversitesi'nde yüksek lisans ve doktora düzeyinde 1986-1991 yılları arasında on beş çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların tamamı *el-Burhân*'ın farklı bölümlerinin tahkikinden ibarettir. Ayrıca 1986 yılında Minye Üniversitesi'nde Muhammed Osman Yûsuf tarafından *Menhecü'l-Havfi fî tefsiri'l-Kur'ân* adıyla bir doktora tezi hazırlanmış ve tez aynı adla yayımlanmıştır (Kahire: Dâiretü's-şuûni's-sekâfiyye ve'n-neşr, 1987). Yine Minye Üniversitesi'nde 2019 yılında Yâsin sûresinin bir kısmı ile Sâffât sûresinin tahkiki bir yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır. Bununla birlikte 2015 yılında Malezya al-Madinah International University'de Yûsuf sûresi tahkiki doktora tezi olarak hazırlanmıştır. Söz konusu çalışmalar arasında Malezya'da yapılan doktora tezine ulaşılmış ve bu çalışmadan yararlanılmıştır.

mensuptur.² Bu bölgenin bütün kırsalı *Havf* olarak isimlendirildiği için Havfi nisbesiyle anılmaktadır.³ Doğum tarihi hakkında bilgi bulunmamakta ancak 430 (1038) senesinde Zilhicce ayının başlarında vefat ettiği bilinmektedir. Dolayısıyla onun Mısır'da Fâtımî Devleti'nin hâkim olduğu dönemde yaşadığı anlaşılmaktadır.

Çalışmalarını nahiv ve edebiyat alanında kaleme aldığından "imam" ve "Nahvî" unvanları ile anılan Havfi,⁴ 361 (971) yılında kurulan Ezher'de nahiv hocalığı yapmıştır.⁵ Şevki Dayf, Havfi'nin bazan Basralıların görüşlerini tercih ederken bazan Kûfelilerin görüşlerini izlediğini, dolayısıyla nahivde Bağdat ekolüne mensup olduğunu belirtmektedir.⁶ Kaynaklarda Havfi'nin özellikle nahiv alanında büyük çalışmalar yaptığı, hem âlimlerin hem de Mısır halkının kendisinden çokça istifade ettiği nakledilmektedir.⁷ Sem'ânî ve ondan nakille İbn Hallikân, Havfi'nin yanında, Ebû Ca'fer en-Nehhâs'a (ö. 338/950) ait çalışmalar bulunduğunu belirtmektedir. Böylece onun özellikle nahiv ve kıraat ilimleri ile ilgilendiği anlaşılmaktadır.

a. Hocaları ve Öğrencileri

Havfi'nin hocalarına ve öğrencilerine dair geniş bilgi bulunmamaktadır. Tabakat eserlerinde hocası Muhammed b. Ali el-Üdvüvî'nin (ö. 388/998) adı özellikle zikredilmekte ve Mağrip ulemasından ders aldığı belirtilmektedir.⁸

2 Sem'ânî, *el-Ensâb*, IV, 310; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 300; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IX, 478; Zehebî, *Siyer*, XVII, 522; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 47; Süyûtî, *Bugyetü'l-vuât*, II, 140; Süyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, s. 83; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, I, 388; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 241, 446; Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 250; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, XXIII, 175.

3 Sem'ânî, Havfi'nin Mısır'da bir köy olduğunu, ancak Buhârî'nin tarihinde Havfi kasabasının Amman bölgesinde olduğunu okuduğunu belirtmektedir. İbn Hallikân ise Sem'ânî'nin bu sözünü naklettikten sonra onun, "Mısır'da bir köydür" demesinin doğru olmadığını, buranın Bilbis kasabasına sahip olan ve Şarkıye olarak bilinen bir bölge olduğunu, bölgedeki bütün kırsalın Havfi diye isimlendirildiğini ifade etmektedir. İbn Hallikân onun bu bölgedeki "Şübrâ en-nahle" (Shubra an Nakhlah) denilen köyde doğduğu neticesine varmakta, İbnü'l-Kiftî ve Süyûtî ise uzun açıklamalara girmeksizin doğrudan onun Havfi bölgesindeki Şübrâ köyünden olduğunu ifade etmektedir.

4 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 47; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, V, 152.

5 Âşûr, "Ezher", s. 59.

6 Şevki Dayf, *Târîhu'l-edebî'l-Arabî*, VII, 116.

7 İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 300; Zehebî, *Siyer*, XVII, 522; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 47; Süyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, s. 83; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, I, 388; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, V, 151-52; İbnü'l-Kiftî, *İnbâhür-ruvât*, II, 220; Edirnevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, s. 595, 110-11.

8 İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 300; İbnü'l-Kiftî, *İnbâhür-ruvât*, II, 219-20; Süyûtî, *Bugyetü'l-vuât*, II, 140; Zehebî, *Siyer*, XVII, 522.

Kaynakların tamamında yalnızca bir hocasının isminin zikredilmesi, Üdfüvî'nin Havfi gibi başlığında "ulûmü'l-Kur'an" terkiibini barındıran bir esere sahip olması ve Havfi'nin *el-Burhân*'ı ile Üdfüvî'nin *el-İstignâ fi ulûmi'l-Kur'an*'ı arasındaki yönetsel ve içeriksel benzerlikler, hocası Üdfüvî'nin Havfi üzerindeki derin etkisini göstermektedir. Bunun dışında üç hadisin senedinde kendisinden rivayette bulunduğu İbn Hayyûye en-Nisâbüri⁹ ile (ö. 366/976-977) İbn Reşik de (ö. 456/1064) hocaları arasında zikredilmektedir.¹⁰

Endülüslü kıraat âlimlerinden İsmâil b. Halef es-Sarakustî (ö. 455/1063), Havfi'nin öğrencilerinden¹¹ veya çağdaşlarından biridir.¹² O, Havfi'nin *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'an* adlı kitabının irâb bahislerini toplayarak bir eser telif etmiştir. Farklı ülkelerde yazma halde bazı ciltleri bulunan¹³ bu eserin bir nüshası, Manisa İl Halk Kütüphanesi'nde kayıtlı olup Âl-i İmrân sûresinin başından A'raf sûresinin sonuna kadar devam etmektedir.¹⁴ Nüshanın dîbâcesinde de bu eserin İsmâil b. Halef'in, Ebü'l-Hasan el-Havfi'ye ait *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'an* adlı eserinden çıkartılan *İ'râbü'l-Kur'an* olduğu bildirilmektedir.

Tefsir ve kıraat âlimi Mekkî b. Ebû Tâlib (ö. 437/1045) hem Üdfüvî'nin öğrencisi olması hem de Havfi ile aynı zaman diliminde Mısır ve Mağrip bölgesinde bulunması açısından Havfi'nin çağdaşları arasında zikredilmesi gereken bir isimdir. Mekkî, *el-Hidâye ilâ bulûgî'n-nihâye* isimli tefsirinde hocası Üdfüvî'den çokça istifade ettiğini belirtmektedir.¹⁵ İleride açıklanacağı üzere *el-Burhân* ile Üdfüvî'nin *el-İstignâ'sı* arasında bulunan irtibat, Üdfüvî'nin öğrencileri üzerinde etkili bir şahsiyet olduğunu bir defa daha ortaya koymaktadır. Rivayet ağırlıklı bir tefsir olan *el-Hidâye* ile rivayetlere kısıtlı bir yer veren *el-Burhân* arasında Furkân ve Neml sûreleri özelinde gerçekleştirilen mukayese neticesinde iki eser arasında içerik veya yöntem açısından büyük bir benzerliğe rastlanmamıştır.

Bunun dışında nahiv âlimi Sâlih b. Abdullah es-Sülemî el-Mutarriz (ö. 456/1063-1064)¹⁶ ve sened zincirlerinden anlaşıldığı kadarıyla Ebü'l-Hasan Ali b. İsa (ö. 453/1061-1062), Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. İsa b. Abdurrahman (ö. 473/1080-1081), Abdülvehhâb b. Muhammed b.

9 Kudâi, *Müsned*, I, 334; II, 143.

10 Atıyye, *el-Burhân*, s. 39-41.

11 Maşalı, "Sarakustî", s. 115.

12 Atıyye, *el-Burhân*, s. 45.

13 *el-Fihrisü's-şâmil*, I, 100.

14 Bk. Manisa İl Halk Ktp., nr. 158.

15 Mekkî b. Ebû Tâlib, *el-Hidâye*, I, 74.

16 *el-Mevsûatü'l-müyessere*, III, 2244.

Abdülvehhâb b. Abdülkuddûs el-Kurtubî (ö. 462/1069-1070), Ebû Abdullah el-İlbîrî (ö. ?), Ebû Muhammed Abdülazîz b. Ahmed b. Seyyid b. Mugallis (ö. ?), Esed b. Ebû Tâhir Ebü'l-Vahş ed-Dimyâtî de (ö. ?) Havfi'nin öğrencilerinden bazılarıdır.¹⁷

b. Eserleri

Kaynaklarda Ebü'l-Hasan el-Havfi'nin Arap dili, edebiyat ve tefsir alanlarında nüfuz sahibi olduğu ve bu konularda birçok çalışması bulunduğu belirtilmekteyse de yalnızca üç kitabının adı zikredilmektedir. Bu kitapların ilk ikisinin içeriği hakkında fazla bilgi bulunmazken üçüncüsü bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır.

1. *el-Muvazzah / el-Mûzih*: Nahiv alanında yazdığı bu eserin ismi ve alanı dışında bir bilgi bulunamamıştır.¹⁸ Durmuş, eserin Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî'nin *el-Vâzih*'i (*el-Mûzih / el-Muvazzah*), Ebü'l-Kâsım ez-Zeccâcî'nin *el-Îzâh* ve *el-Cümelü'l-kübrâ*'sı, Ebû Ali el-Fârisî'nin *el-Îzâh*'ı ve Ebû Bekir ez-Zübeydî'nin *el-Vâzih*'i gibi Sibeveyhi'nin *el-Kitâb*'i üzerinde yazılan izah sadedinde bir eser olduğunu belirtmekte ve eserin adını *el-Mûzih* olarak kaydetmektedir.¹⁹

2. *İ'râbü'l-Kur'ân*: İnsanların bu eserden çok fayda gördüğü ve on cilt olduğu belirtilmektedir.²⁰ Zerkeşi, Süyûtî ve İbn Akile de Havfi'ye ait bu eseri, en açık (vâzih) *İ'râbü'l-Kur'ân* eseri olarak takdim etmektedir.²¹ İleride görüleceği üzere Havfi'nin *el-Burhân* adlı eserinin dil bilimsel izahlar açısından zengin olması ve bu konuda referans kaynağı olarak kullanılması *İ'râbü'l-Kur'ân* adlı eserin mevcudiyetini şüpheli hale getirmektedir. Öğrencisi Sarakustî'nin *el-Burhân*'da bulunan îrab bahislerini bir araya getirerek bir eser telif etmesi ve Kâtib Çelebi'nin *el-Burhân*'ın on cilt olduğunu söylemesi de bu şüpheyi desteklemektedir. Nitekim Manisa İl Halk Kütüphanesi'nde Havfi adına *İ'râbü'l-Kur'ân* adlı bir eser kaydedilmiş olsa da bu nüshanın, hocası Havfi'nin tefsirindeki îrab bahislerini toplayan Sarakustî'ye ait olduğu

17 Atıyye, *el-Burhân*, s. 42-44.

18 İbn Hayr, *Fehrese*, s. 393; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, IV, 1644; Safedî, *el-Vâfi*, XX, 6; Zirikli, *el-A'lâm*, IV, 250; Süyûtî, *Bugyetü'l-vuât*, II, 140; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, I, 388.

19 Durmuş, "Nahiv", s. 304.

20 İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 300; Zehebî, *Siyer*, XVII, 522; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 47; Süyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, s. 83; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, I, 388; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, V, 151-52; İbnü'l-Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât*, II, 220; Edirnevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, s. 110-11.

21 Zerkeşi, *el-Burhân*, I, 301; Süyûtî, *el-İtkân*, II, 309; İbn Akile, *ez-Ziyâde*, I, 402.

görülmüştür.²² Yine Konya Karatay Yûsuf Ağa Kütüphanesi'nde bulunan *el-Ferîd fî irâbi'l-Kur'ânî'l-mecîd* adlı eser Ebû'l-Hasan Ali b. İbrâhim künyesi ile Havfî'ye nispet edilmiştir. Nüshanın kapağında eserin Ebû'l-Hasan Ali b. İbrâhim el-Havfî'ye ait olduğu belirtilmektedir. Ancak müstensih kitabın başlığında eserin, İbnü'n-Necîbîn ismiyle meşhur olan Allâme Havfî'ye ait olduğunu belirtmekte, müellifin mukaddimesi de eserin Ebû Yûsuf Müntecbüddin Hüseyin b. Ebû'l-Îz b. Reşîd el-Hemedânî'ye (ö. 643/1245) ait olduğunu göstermektedir.²³ Nitekim müellif mukaddimesinde daha önce yazmış olduğu *ed-Dürretü'l-ferîde fî şerhi'l-Kasîde* adlı eserinin rağbet gördüğünü ve bundan sonra *irâbü'l-Kur'ân* alanında orta yollu bir eser yazmayı amaçladığını belirtmektedir.²⁴

3. *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*: Çalışmanın esas konusunu teşkil eden bu eserin ismi, hacmi ve içeriği hakkında farklı görüşler mevcuttur. Bu sebeple önce eserin ismi, hacmi, müellifine nispeti ve yazmaları hakkında ulaşılabilen veriler toplanacak; ardından eserin içerik ve yöntemine, kaynakları ve etkisine dair inceleme yapılacaktır; sonunda bütün bu verilerden yola çıkılarak eserin Kur'an ilimleri ve tefsir literatüründeki yeri incelenecektir.

2. *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*

a. İsmi, Müellifine Nispeti ve Yazmaları

Eser, kaynaklarda genellikle *el-Burhân fî tefsîri'l-Kur'ân* adıyla anılmaktadır.²⁵ Bununla birlikte İşbilî (ö. 575/1179) eserin adını *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân* olarak kaydetmiş,²⁶ öğrencisi Sarakustî'nin hocası Havfî'nin kitabındaki irab bahislerini toplayarak oluşturduğu eserin dîbâcesinde eserin ismi *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân* şeklinde kaydedilmiş,²⁷ Nüveyrî (ö. 733/1333) *Nihâyetü'l-ereb* adlı ansiklopedik çalışmasında "Ebû'l-Hasan Ali b. İbrâhim el-Havfî *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân* isimli eserinde bu âyetin tefsirini şu şekilde yapmıştır" şeklinde eserin künyesini açıkça zikretmiş²⁸ ve *el-Burhân*'ın

22 Söz konusu nüsha, Âl-i İmrân sûresinin başından A'râf sûresinin sonuna kadar devam etmekte olup farklı ülkelerde yazma halde farklı ciltleri bulunmaktadır (bk. Manisa İl Halk Ktp., nr. 158; *el-Fihrisü's-şâmil*, I, 100).

23 Yûsuf Ağa Ktp., nr. 5222, vr. 1^{a-b}.

24 Yûsuf Ağa Ktp., nr. 5222, vr. 1^b.

25 Yâkût, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, IV, 1644; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, I, 388; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 241, 446; Edirnevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, s. 110-11; Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 250.

26 İbn Hayr, *Fehrese*, s. 393.

27 Bk. Manisa İl Halk Ktp., nr. 158.

28 Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XIV, 105.

ulaşılabilmişimiz üç yazmasında da *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân* başlığı tercih edilmiştir.

Hollandâ'da bulunan nüshada kitabın başlığı *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân mine'l-garîb ve'l-îrâb ve'l-kırâât ve't-tefsîr ve'n-nâsîh ve'l-mensûh ve'l-ahkâm ve adedi'l-âye ve't-tenzîl ve'l-vakf ve't-temâm ve'l-iştikâk ve't-tasrîf* şeklinde yazılı olup Mısır'da bulunan bir nüshada buna *el-muhkem ve'l-müteşâbih* ibaresi de eklenmiştir.²⁹ Eserin içeriği, adı geçen başlıkları destekleyici niteliktedir. Bu uzun başlık müellife ait olmasa da kitabın içeriğiyle ilgili özet bilgi sunması açısından önemlidir. Şehid Ali Paşa nüshasında ise kitabın adı yalnızca *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân* şeklinde kaydedilmiştir.³⁰

Süyûtî (ö. 911/1505), diğer kaynaklardan farklı olarak müellifin *el-Burhân fi tefsiri'l-Kur'ân* dışında ayrıca bir *ulûmü'l-Kur'ân* eserinin bulunduğunu belirtmiştir.³¹ Süyûtî dışında müellifin biri tefsir, diğeri Kur'an ilimlerine dair iki farklı kitabının bulunduğu bilgisine yer veren herhangi bir kaynak bulunmamaktadır. Dolayısıyla Süyûtî isim ve içerik farkı sebebiyle Havfi'nin tefsir ve Kur'an ilimlerine dair iki ayrı eserinin bulunduğunu düşünmüş olmalıdır.

Kaynaklarda eserin ismindeki terkinin ağırlıklı olarak tefsir üzerinden kurulmuş olması, onun bir tefsir kitabı olarak görüldüğünü gösteren delillerden biri olarak kabul edilebilir. Havfi'nin görüşlerine müracaat eden müellifler de kimi zaman "Havfi tefsirinde şöyle demiştir" ifadesini kullanmaktadır. Bu durumda *el-Burhân*'ın tefsir kitabiyatının bir ürünü olarak görülmesi ve bu alanda yazılan bir eser olduğunun belirtilmesi amacıyla *el-Burhân fi tefsiri'l-Kur'ân* şeklinde kaydedilmiş olması mümkündür. Dolayısıyla eserin isminin *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân* olması daha muhtemeldir ve bu çalışmada *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân* ismi tercih edilmiştir.

Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229) *el-Burhân*'ın dakik bir yazı ile otuz cilt olduğunu; İbn Hayr el-İşbîlî *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*'ın yüz ciltten (*sifr*) oluştuğunu, Edirnevî (ö. 1050/1640'tan sonra) ise *el-Burhân fi tefsiri'l-Kur'ân*'ın dört büyük ciltten (*sifr*) oluştuğunu ve bu tefsirde İrâba ihtiyacı olan âyetlerin İrâbının yapıldığını ifade etmiştir.³² Kâtib Çelebi ise (ö. 1067/1657) *İrâbü'l-Kur'ân* yerine bu eserin on ciltten oluştuğunu belirtmiştir.³³ Eserin hacmi konusunda görüş farklılıkları bulunsada her bir ifadeden eserin geniş bir hacme sahip olduğu anlaşılmaktadır.

29 Atıyye, *el-Burhân*, s. 91, 97.

30 Havfi, *el-Burhân*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 288.

31 Süyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, II, 140.

32 Yâkût, *Mu'cemül-üdeba'*, IV, 1644; İbn Hayr, *Fehrese*, s. 393; Edirnevî, *Tabâkatü'l-müfessirîn*, s. 110-11.

33 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 241, 446.

Eserin Hollanda, Almanya, Mısır ve Tunus gibi farklı ülkelerdeki çeşitli kütüphanelerde tam olmayan bazı nüshaları mevcuttur.³⁴ Bu nüshaların bazı ciltleri kayıp, bazı ciltleri düzensizdir. Ayrıca bir mukaddime bilgisi bulunmamaktadır. Zürcânî, otuz cilt olan bu eserin on beş cildinin düzensiz bir biçimde Mısır kütüphanelerinde yer aldığını, bu nüshaların ilk ciltlerinin doğrudan Fâtiha sûresi ile başladığını ve bir mukaddime içermediğini ifade etmektedir.³⁵ Eserin yazmalarına ait verileri takip ettiğimizde Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Şehid Ali Paşa) bulunan IX. cildin *el-Fihrisü's-şâmil* veya *Târihu't-türâsi'l-Arabî* gibi kataloglara geçmediği görülmektedir. Dolayısıyla eserin daha pek çok yazmasının henüz elimize ulaşmadığı düşünülebilir. Bu çalışmadaki araştırma Şehid Ali Paşa nüshası özelinde gerçekleştirilecektir. Çalışma, eserin genel muhtevasına yönelik olduğu ve eserin bir mukaddimesi bulunmadığı için bir cilt, eserin tamamında izlenen yöntem hakkında yargıya varmak için yeterli veriyi sağlamaktadır.

Bahsi geçtiği üzere, kaynaklarda Havfi'nin biyografisi hakkında bilgi verilirken, hocası Üdfüvî'nin ismi özellikle zikredilmektedir. Üdfüvî'nin *el-İstignâ fi ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserinin Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan yazmaları ile *el-Burhân* arasında yaptığımız mukayese, *el-İstignâ*'nın bir kısmının Havfi'ye ait olduğunu göstermiştir. *el-İstignâ* hakkında doktora tezi hazırlayan Mollaibrahimoğlu, *el-İstignâ*'nın bu yazmalarında birbirinden farklı iki metodun kullanıldığını belirtmektedir.³⁶ Buna göre eserde bazı sûrelerin tefsiri sırasında âyetler tek tek ele alınmakta, rivayetlere daha fazla ağırlık verilmekte, görüş sahiplerinin isimleri zikredilmekte ve daha ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Bazı sûrelerde ise âyetler pasajlar halinde ele alınmakta, daha muhtasar bir yol izlenmekte ve âyetlerle ilgili hususlar başlıklar altında incelenmektedir.³⁷

el-Burhân ile *el-İstignâ* karşılaştırıldığında *el-İstignâ*'da âyetlerin pasajlar halinde ele alındığı bölümlerdeki ibarelerin *el-Burhân*'daki ibarelerin aynısı olduğu görülmüştür.³⁸ Bu durum, bir intihal veya nispet sorunu

34 Bk. *el-Fihrisü's-şâmil*, I, 93; Sezgin, *GAS*, II, 475-77.

35 Zürcânî, *Menâhil*, I, 33.

36 Mollaibrahimoğlu, *Muhammed b. Ali el-Udfuvi*, s. 133-34.

37 Âyetlerin pasajlar halinde ele alındığı bölümler, Mollaibrahimoğlu'nun beyanına göre, Bakara sûresinin 37 ve 66. âyetleri ile 108 ve 164. âyetleri arası, Tevbe sûresinin 109. âyeti ile Hicr sûresinin 26. âyeti arası, Meryem sûresinin 31. âyeti ile Hac sûresinin 26. âyeti arası, Nûr sûresinin 36. âyeti ile Neml sûresinin sonuna kadar gelen bölüm, Kasas sûresinin 6. âyeti ile Lokmân sûresinin 20. âyeti arası ve Abese sûresi ile Burûc sûresinin başına kadar devam eden bölümlerdir (bk. Mollaibrahimoğlu, *Muhammed b. Ali el-Udfuvi*, s. 134-35.)

38 Mesela Furkân ve Şuarâ sûreleri iki eserde de aynı ibareler ve yöntemle ele alınmakta,

ihtimalini gündeme getirmektedir. *el-İstignâ*'da sık sık kullanılan “*kâle Ebû Bekir*” ifadesi, eserin mukaddimesi ve tabakat kitaplarındaki bilgiler eserin Üdfüvi'ye ait olduğunu gösterdiğinden *el-İstignâ*'nın Üdfüvi'ye ait olduğu hususunda şüphe yoktur. Aynı durum *el-Burhân*'ın Havfi'ye nispeti için de geçerlidir. *el-İstignâ*'da âyetlerin pasajlar halinde ele alındığı kısımlardan sonra başka bir metot izlenmesine karşı *el-Burhân*'da aynı metodun sürdürülmesi, iki eser arasında intihal bulunması ihtimalini geçersiz kılmaktadır. Bu durumda *el-İstignâ*'da metot değişiminin görüldüğü âyetlerin, bir eksiklikten dolayı müstensih tarafından *el-Burhân* ile doldurulduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Nitekim sonraki literatürde Havfi'ye yapılan atıflar, bu bölümlerin Havfi'ye nispetini doğrulamaktadır. Zira tefsir literatüründe Havfi'ye pek çok atıf yapılmıştır.³⁹ Havfi'ye yapılan atıflar, *el-İstignâ*'da âyetlerin pasajlar halinde ele alındığı sûre tefsirlerinde aynıyla bulunurken, âyetlerin tek tek ele alındığı sûre tefsirlerinde Havfi'ye nispet edilen görüşler *el-İstignâ*'da söz konusu edilmemektedir. Dolayısıyla ifadelerin Havfi'ye ait olduğu konusunda şüphe bulunmamaktadır. Böylece en azından Süleymaniye Kütüphanesi'nde yer alan *el-İstignâ* nüshasının bir kısmının Havfi'ye ait olduğu sonucuna varılmaktadır. Ancak iki eser arasındaki etkinin düzeyi ve diğer nüshalarla karşılaştırılması ayrı bir incelemeye ihtiyaç duymaktadır.

b. İçerik ve Yöntem Açısından *el-Burhân*

el-Burhân'da mushaf sırası gözetilmekte ve âyetler pasajlar halinde incelenmektedir. Sûrelere Mekkî-Medenî bilgisi ile başlanmakta ve sûre sonlarında sûrede bulunan toplam âyet sayısı hakkındaki bilgilere yer verilmektedir.⁴⁰ Âyetler sûre uzunluğuna göre kümelere ayrılarak toplu şekilde incelenmektedir.⁴¹ Mesela Furkân sûresi ilk kümesi beş, diğerleri on âyetten oluşan sekiz kümeye ayrılmıştır. Kimi sûrelerde ise bu kadar kesin bir ayırım söz konusu değildir. Nitekim Şuarâ sûresi en fazla yirmi iki, en az on bir âyetten müteşekkil on üç kümeye, Neml sûresi en az yedi, en fazla on beş âyetten oluşan dokuz kümeye ayrılmıştır.

ancak Neml sûresinde *el-Burhân* aynı yöntemle devam ederken *el-İstignâ*'da yöntem ve ibareler değişmektedir (aynı olan iki sûre için bk. Üdfüvî, *el-İstignâ*, vr. 82^b-120^b; Havfi, *el-Burhân*, vr. 1^b-84^a.)

39 Bu durum eserin kendisinden sonraki literatüre etkisi incelenirken ele alınacağından burada ayrıntılı açıklamalara girilmeyecektir.

40 Havfi, *el-Burhân*, vr. 40^b, 84^a, 127^b, 205^a, 238^b.

41 Somut bir örnek olması açısından ilk kümeyi oluşturan Furkân sûresi ilk beş âyetinin tefsiri ekte verilecektir.

Ele alınacak âyetler “*kavlühû azze ve celle*” girişi ile zikredilmekte, ardından bu âyet kümesiyle ilgili dil bilimsel izahlara geçilmektedir. Başlıksız zikredilen dil bilimsel izahlardan sonra âyetler “*el-kavl fi'l-kırâât*”, “*el-kavl fi'l-ma'nâ ve't-tefsîr*” ve “*el-kavl fi'l-vakf ve't-temâm*” başlıkları altında açıklanmaktadır.

Eserde her bir kümede bulunan âyetler “*kavlühû azze ve celle*” başlığı altında zikredildikten sonra bu âyetlerin sırasıyla dil bilimsel izahı yapılmaktadır. Müellif bu bölümde basit îrab çözümlmelerine dahi yer vermekte,⁴² bu çözümlmelerin kimin tarafından yapıldığını ise zikretmemektedir. O, bu kısımda yalnızca îrab değil sözlük anlamı,⁴³ iştikak ve tasrif,⁴⁴ çoğul ve tekil formlar,⁴⁵ kelimelerde görülen lafzî değişimler⁴⁶ ve hazif⁴⁷ gibi birçok konuyu da ele almaktadır. Bu esnada harf-i cerlerin müteallaklarını⁴⁸ ve atıfların merciini⁴⁹ zikretmeye özen göstermektedir. Müellifin *sıfat* yerine “*na't*”⁵⁰, “*nâibül-fâil*” yerine “*ismün mâ lem yüsemme fâilühû*”⁵¹ tabirini kullandığı görülmektedir. Müellifin dil bilimsel izahlarına örnek olarak Furkân sûresinin 1. âyeti örnek verilebilir. O, تَبَارَكَ الَّذِي نَزَّلَ الْفُرْقَانَ عَلَى عَبْدِهِ لِيَكُونَ لِلْعَالَمِينَ ﴿١﴾ نَذِيرًا ﴿٢﴾ âyeti ile ilgili olarak “*tebâreke*” kelimesinin kökeni ve anlamına yer vermekte, “*ellezi*” ism-i mevsulünün “*tebâreke*”nin fâili olarak merfu olduğunu, “*furkân*” kelimesinin nasb konumunda bulunduğunu belirtmektedir. “*Alâ abdihi*” ifadesinin ve “*liyekûne*” ifadesindeki “*lam*” harfinin “*key*” anlamına gelerek yine “*tebâreke*” fiiline taalluk ettiğine işaret etmektedir. Bu şekilde eserde dil bilimsel izahlar büyük bir yekün oluşturmaktadır.

Müellif dil bilimsel izahlardan sonra “*el-kavl fi'l-kırâât*” başlığı altında farklı okuyuşların yol açtığı anlam ve îrab⁵² farklılıklarına kısaca işaret etmekte ve farklı okuyuşları kâriilerine nispet etmeye önem vermektedir. Bu şekilde İbn Âmir (ö. 118/736),⁵³ İbn Kesîr (ö. 120/738),⁵⁴

42 Mübteda-haber veya sıfat gibi basit îrab çözümlmelerine yer verdiği bazı örnekler için bk. Havfî, *el-Burhân*, vr. 1^b, 2^a, 4^b, 5^a, 5^b, 9^b, 10^a, 10^b, 15^b, 16^b, 17^a.

43 Bk. Havfî, *el-Burhân*, vr. 1^b, 2^a, 2^b, 3^a, 3^b, 5^b, 13^a, 18^a, 18^b.

44 Bk. Havfî, *el-Burhân*, vr. 2^a, 13^b, 15^b, 16^b.

45 Bk. Havfî, *el-Burhân*, vr. 2^a, 12^a.

46 Bk. Havfî, *el-Burhân*, vr. 5^b, 16^a, 16^a.

47 Bk. Havfî, *el-Burhân*, vr. 16^b.

48 Bk. Havfî, *el-Burhân*, vr. 1^b, 2^a, 4^b, 5^a, 5^b, 9^b, 10^a, 10^b, 11^a, 15^b, 16^a, 16^b, 17^a.

49 Bk. Havfî, *el-Burhân*, vr. 2^a, 4^b, 5^a, 5^b, 9^b, 10^a, 10^b, 11^a, 15^b, 16^b, 17^a.

50 Bk. Havfî, *el-Burhân*, vr. 1^b, 2^a, 4^a, 4^b, 5^a, 5^b, 9^b, 10^a, 10^b, 15^b, 16^a, 16^b.

51 Bk. Havfî, *el-Burhân*, vr. 4^b, 5^a, 10^b, 16^b.

52 Bk. Havfî, *el-Burhân*, vr. 6^a, 11^a, 19^a, 25^b, 30^a, 35^a, 35^b, 77^a, 86^a, 95^a, 110^a, 118^b, 123^a, 123^b, 130^b, 142^a, 150^a, 177^a, 181^b, 207^b, 227^a.

53 Havfî, *el-Burhân*, vr. 6^a, 11^a, 35^a, 35^b, 76^b, 82^a, 90^a, 100^a, 142^a, 181^b, 198^b, 202^b, 231^b.

54 Havfî, *el-Burhân*, vr. 11^a, 35^a, 35^b, 35^b, 57^b, 77^a, 100^a, 110^a, 118^a, 118^b, 123^b, 150^a, 177^a, 186^b, 190^b, 198^b, 227^a, 232^a.

Âsım (ö. 127/745),⁵⁵ Ebû Amr (ö. 154/771),⁵⁶ Hamza (ö. 156/773),⁵⁷ Nâfi' (ö. 169/785),⁵⁸ Hafs (ö. 180/796),⁵⁹ Kisâî (ö. 189/805),⁶⁰ Ebû Bekir (ö. 193/809),⁶¹ Verş (ö. 197/812),⁶² Halef (ö. 229/844)⁶³ ve Kunbül (ö. 291/904)⁶⁴ kıraatlerine yer vermektedir. O, kıraat başlığı altında Furkân, Şuarâ, Neml, Kasas, Ankebût ve Rûm sûreleri boyunca yalnızca yedi kıraat imamı ile bu imamların râvilerine yer vermiş ve şâz kıraatlerden bahsetmemiştir. Havfi mesela,⁶⁵ ﴿أَوْ يُلْقَىٰ إِلَيْهِ كَنْزٌ أَوْ تَكْوَنُ لَهُ جَنَّةٌ يَأْكُلُ مِنْهَا﴾ (İnanmayanlar dediler ki: Ona bir hazine verilmeliydi ya da istediğini yediği bir bahçesi olmalıydı.) âyetindeki «جنة يأكل منها» ifadesinde yer alan fiili Hamza ve Kisâî'nin “*ne'külü*” (yediğimiz), diğer kâriilerin “*ye'külü*” (yediği) şeklinde okuduklarını belirtmektedir.⁶⁶ “*Ye'külü*” kıraatine göre müşrikler Hz. Peygamber hakkında, “Ona bir melek indirilmeli ve kendisiyle birlikte o melek de uyarıcılık görevi yapmalı değil miydi?” tekliflerinde olduğu gibi, “Onun yiyebileceği bir bahçesi bulunmalı değil miydi?” demektedirler. “*Ne'külü*” şeklindeki kıraate göre ise ﴿حَتَّىٰ تَفْجُرَ لَنَا مِنَ الْأَرْضِ يَنْبُوعًا﴾⁶⁷ ve ﴿حَتَّىٰ تَنْزَلَ عَلَيْنَا كِتَابًا نَقْرُوهُ﴾⁶⁸ âyetlerinde “Bizim için yerden bir kaynak fışkırtmadığın ve bize okuyacağımız bir kitap indirmedığın sürece” iman etmeyeceğiz demeleri gibi şüphelerinin giderilmesi için kendilerine özel istekte bulunmaktadırlar. Bu şekilde Havfi, kıraat farklılığının yol açtığı anlam değişimlerini de izah etmektedir.

Kıraatle ilgili başlıktan sonra dil bilimsel izahlar kadar uzun süren “*el-kavl fi'l-ma'nâ ve't-tefsîr*” başlığına geçilmektedir. Furkân sûresinin tamamı ile farklı sûrelerin belli bölümlerine dair yaptığımız mukayeseli okumalar “*el-kavl fi'l-ma'nâ ve't-tefsîr*” başlığı altındaki ibarelerin Taberî'nin

55 Havfi, *el-Burhân*, vr. 25^b, 90^a, 100^a, 146^a, 150^a, 190^b, 202^b.

56 Havfi, *el-Burhân*, vr. 6^a, 35^a, 57^b, 77^a, 94^b, 100^a, 110^a, 113^b, 118^a, 123^b, 142^a, 146^a, 164^b, 177^a, 190^b, 198^b, 202^b, 207^b, 232^a.

57 Havfi, *el-Burhân*, vr. 6^a, 25^b, 30^a, 35^b, 58^a, 86^a, 90^a, 100^a, 109^b, 113^b, 123^a, 123^b, 130^b, 150^a, 177^a, 181^b, 186^b, 190^b, 199^a, 232^a.

58 Havfi, *el-Burhân*, vr. 6^a, 35^a, 35^b, 58^a, 77^a, 82^a, 90^a, 100^a, 110^a, 150^a, 160^b, 181^b, 227^a, 232^a.

59 Havfi, *el-Burhân*, vr. 11^a, 35^b, 77^a, 95^a, 110^a, 113^b, 123^a, 123^b, 181^b, 217^b.

60 Havfi, *el-Burhân*, vr. 6^a, 25^b, 30^a, 35^b, 86^a, 90^a, 95^a, 100^a, 100^b, 109^b, 113^b, 123^a, 130^b, 150^a, 164^b, 177^a, 186^b, 190^b, 199^a, 232^a.

61 Havfi, *el-Burhân*, vr. 6^a, 35^b, 100^a, 110^a, 123^b, 181^b, 186^b, 207^b, 232^a.

62 Havfi, *el-Burhân*, vr. 202^b.

63 Havfi, *el-Burhân*, vr. 123^a.

64 Havfi, *el-Burhân*, vr. 94^b, 105^b, 227^b.

65 Furkân 25/8.

66 Havfi, *el-Burhân*, vr. 6^a.

67 el-İsrâ 17/90.

68 el-İsrâ 17/93.

(ö. 310/923) ibarelerine oldukça yaklaştığını göstermektedir. Öyle ki bu başlık altında zikredilen hususlar Taberî tefsirinin bir özeti gibidir. Havfi, Taberî'nin âyet açıklamalarını kelime düzeyinde izlemekte, farklı olarak rivayetlerin senedlerini hafzetmekte ve kimi zaman rivayetleri kısaltma yoluna gitmektedir. Müellif bu kısımda Taberî'den farklı olarak âyetin mânasını açıkladıktan ve âyetler hakkında sahabe ve tâbiünden gelen rivayetleri zikrettikten sonra “وقد تَضَمَّنَتِ الْآيَاتُ الْبَيَانَ عَمَّا يُوَجِبُهُ” diyerek ele aldığı âyet kümesindeki beyanın içerdiği mânalara da işaret etmektedir. Mesela Havfi, “الْمُلْكُ يَوْمَئِذٍ الْحَقُّ لِلرَّحْمَنِ وَكَانَ يَوْمًا عَلَى الْكَافِرِينَ عَسِيرًا ﴿٦٢﴾ وَيَوْمَ يَعْصُفُ الظَّالِمُ عَلَىٰ يَدَيْهِ يَقُولُ يَا لَيْتَنِي اتَّخَذْتُ مَعَ الرَّسُولِ سَبِيلًا ﴿٧٢﴾ يَا وَيْلَتَى لَيْتَنِي لَمْ أَتَّخِذْ فَلَانًا خَلِيلًا ﴿٨٢﴾”⁶⁹ (O gün gerçek egemenlik (mülk) Rahman'ındır. O gün inkârcılar için çok zor bir gündür. O gün, zalim kişi ellerini ısırarak, “Keşke peygamberin yolunu yol edinseydim. Keşke falanca'yı kendime dost edinmeseydim!” diyecektir) âyetlerini açıklarken Taberî gibi, gökyüzünün bulutlarla yarıldığı günün Allah'ı inkâr edenler için oldukça çetin geçeceğini, Rabbine ortak koşan müşriğin kendisini Rabbinin yolundan alıkoyan dostunun yaptıklarından ve Allah'a karşı gelişinden pişmanlık duyarak parmaklarını ısıracağını ve “Keşke dünyada peygamberi dost edinseydim” yani “Allah'ın azabından kurtaracak yolu seçseydim” diyeceğini söyler. Ardından âyetlerde zikri geçen “zalim” ve “fûlânen” kelimelerinin kime işaret ettiği hakkında ehl-i tevilin ihtilaf ettiğini belirtir. Kimilerince zalim kişinin Ukbe b. Ebû Muayt olduğunu, nitekim onun talebiyle arkadaşı Übey b. Halef'in İslam'ı kabul ettikten sonra geri döndüğünü belirtir. Bu durumda “fûlânen” ile kastedilen de Übey'dir. Bütün bu ifadeler esnasında Havfi'nin Taberî'nin ifadelerini aynıyla takip ettiği görülmektedir.⁷⁰ Ardından Taberî'nin senedleri ile birlikte zikrettiği, anlamca aynı olup ibare düzeyinde farklılaşan bu rivayetleri Havfi, “ruviye zâlîke an İbn Abbas ve eş-Şa'bi ve Katâde ve Mücâhid ve Miksem” şeklinde topluca zikredip ardından rivayetlerden birine yer vermekle yetinmektedir.⁷¹ Havfi ele aldığı âyet kümesinin tamamını bu şekilde açıkladıktan sonra bu âyetlerin dolaylı olarak içerdikleri anlamlara geçmektedir. Burada da yukarıda örnek olarak verilen âyetle ilgili olarak kıyamet gününde her mülkün yok olacağını ancak Allah'ın mülkünün sabit kalacağını çünkü onun yok olmayan gerçek mülk olduğunu ve o günün inanmayanlara zorluk, zalimlere pişmanlık, doğru yoldan sapmış olanlara üzüntü vereceğini izah etmektedir.⁷²

69 Furkân 25/26-27-28.

70 Krş. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XVII, 439-40; Havfi, *el-Burhân*, vr. 17^{a-b}.

71 Havfi, *el-Burhân*, vr. 17^b.

72 Havfi, *el-Burhân*, vr. 19^a.

“*el-Kavl fi'l-vakf ve't-temâm*” başlığında ise vakıfların durumunu kısaca “*tam*”,⁷³ “*kâfi*”,⁷⁴ “*hasen*”⁷⁵ ve “*sâlih*”⁷⁶ terimleri ile ifade etmektedir. Dolayısıyla onun vakıfları dörtlü bir tasnife tâbi tuttuğunu söylemek mümkündür. Havfi, îrab çözümlerindeki farklılık anlamda farklılığa yol açıyorsa bunun vakıftaki yansımalarına işaret etmektedir.⁷⁷ Vakıflar hususunda zaman zaman kişilerin görüşlerine atıf yapmaktadır. O, bu minvalde Nâfi (ö. 169/785),⁷⁸ Kisâi (ö. 189/805),⁷⁹ Ya'küb (ö. 205/821),⁸⁰ Ebû Hâtim (ö. 255/869),⁸¹ Ahfeş (ö. 292/904),⁸² Ahmed b. Ca'fer,⁸³ Ahmed b. Mûsâ,⁸⁴ Muhammed b. İsa⁸⁵ isimlerine yer vermektedir. Havfi'nin vakıflar konusundaki tutumuna örnek vermek gerekirse mesela o, ﴿الذِي لَهُ مَلِكُ السَّمَوَاتِ﴾ ifadesindeki *ism-i mevsulün* bir önceki âyette yer alan *ism-i mevsulün* sıfatı dışında bir konumda bulunduğu kabul edilirse öncesindeki “*nezîran*” kelimesinde durabileceğini, ancak sıfat veya bedel olduğu düşünülürse “*nezîran*” kelimesinde vakıf yapılamayacağını ifade etmektedir.⁸⁶ O, bu şekilde îrab çözümlerindeki farklı tercihin duraklarda ne gibi bir farklılığa yol açacağını ifade etmektedir. Bunun dışında ﴿وَاتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ آلِهَةً لَا يَخْلُقُونَ شَيْئًا وَهُمْ يُخْلَقُونَ وَلَا يَمْلِكُونَ﴾ ve ﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ هَذَا إِلَّا إِفْكٌ افْتَرَاهُ وَأَعَانَهُ عَلَيْهِ قَوْمٌ آخَرُونَ﴾ âyetinin sonundaki “*nüşûran*” kelimesinde durmanın tam, aynı âyetin ortasındaki “*kavmün âharûn*” ifadesinde durmanın kâfi, aynı âyetin sonundaki “*zulmen ve zûran*” ifadesinde durmanın aynı

73 Havfi, *el-Burhân*, vr. 24^a, 28^a, 33^a, 40^b, 44^a, 48^a, 56^a, 64^b, 67^a, 69^b, 73^a, 75^b, 81^a, 83^b, 88^a, 88^b, 92^b, 98^a, 104^a, 108^a, 112^a, 116^a, 120^b, 127^b, 129^b, 133^b, 137^b, 144^b, 152^b, 155^a, 159^a, 159^b, 163^a, 166^b, 172^a, 175^b, 179^a, 184^b, 185^a, 188^b, 191^b, 192^a, 197^a, 197^b, 200^b, 205^a, 211^b, 215^b, 216^a, 220^a, 225^a, 230, 233^b, 238^b.

74 Havfi, *el-Burhân*, vr. 24^a, 28^a, 33^a, 40^b, 44^a, 48^a, 56^a, 64^b, 67^a, 69^b, 73^a, 75^b, 81^a, 83^b, 88^a, 88^b, 92^b, 98^a, 104^a, 108^a, 112^a, 116^a, 120^b, 127^b, 129^b, 133^b, 137^b, 144^b, 152^b, 155^a, 159^a, 159^b, 163^a, 166^b, 172^a, 175^b, 179^a, 184^b, 185^a, 188^b, 191^b, 192^a, 197^a, 197^b, 200^b, 205^a, 211^b, 215^b, 216^a, 220^a, 225^a, 230, 233^b, 238^b.

75 Havfi, *el-Burhân*, vr. 51^b, 73^a, 75^b, 92^b, 104^a, 112^a, 127^b, 144^b, 155^b, 155^a, 159^a, 166^b, 179^a, 211^b, 225^a, 233^b.

76 Havfi, *el-Burhân*, vr. 9^a, 40^b, 48^a, 56^a, 75^b, 108^a, 144^b, 159^b, 205^a, 216^a, 233^b.

77 Havfi, *el-Burhân*, vr. 4^a, 6^a, 33^a, 40^b, 88^a, 116^a, 152^b, 185^a, 200^b.

78 Havfi, *el-Burhân*, vr. 81^a, 83^b, 88^b, 155^a, 159^a, 163^a, 172^a, 175^b, 184^b, 192^a, 205^a, 233^b.

79 Havfi, *el-Burhân*, vr. 188^b.

80 Havfi, *el-Burhân*, vr. 112^a, 152^a, 159^a, 179^a.

81 Havfi, *el-Burhân*, vr. 133^b, 155^a, 159^a, 172^a, 184^b, 188^b, 191^b, 192^a, 211^b, 220^a, 225^a, 230^a, 233^b.

82 Havfi, *el-Burhân*, vr. 8^a, 88^b, 192^a, 211^b, 220^a.

83 Havfi, *el-Burhân*, vr. 81^a, 108^a, 120^b, 197^a, 211^b.

84 Havfi, *el-Burhân*, vr. 88^b, 108^a.

85 Havfi, *el-Burhân*, vr. 188^b.

86 Havfi, *el-Burhân*, vr. 4^a.

şekilde kâfi olduğunu kısaca belirtmektedir.⁸⁷ Vakıf ve durakların durumu beyan ettikten sonra da bir sonraki âyet kümesine geçmektedir. Eser boyunca bu sıra korunmakta, yalnızca okuyuş farkı bulunmayan âyetlerde kimi zaman “kıraat” başlığı yer almamaktadır.

c. Kaynakları ve Etkisi

Havfi kullandığı kaynakların isimlerini genelde zikretmemektedir. Yûsuf sûresi tahkikini doktora tezi olarak hazırlayan Atıyye, Havfi'nin kaynaklarının uzman bir okuyucu için açık olduğunu belirtir. Buna göre onun kaynakları Zeccâc, Nehhâs, Ferrâ, Taberî, İbn Ebû Hâtim ve Abdürrezzâk es-San'ânîdir.⁸⁸ Müellif çoğu zaman kaynaklarının isimlerini zikretmediği için eserleri kaynak olarak kullanma oranını belirlemek güçtür. Mesela onun her âyetin tefsiri için Taberî'den istifade ettiği ve “*el-kavl fi'l-ma'nâ ve't-tefsîr*” başlığını taşıyan bölümleri Taberî'nin tefsirinden özetlediği anlaşılmaktadır. Oysa aynı durumu İbn Ebû Hâtim tefsiri için söz konusu etmek mümkün değildir. Havfi, İbn Ebû Hâtim tefsirindeki rivayetleri doğrudan izlememiştir.

Şevki Dayf, Havfi'nin dahil olduğu Fâtımî döneminde yaşayan Mısırlı nahivcilerin, Bağdat medresesinin fikirlerini ve özellikle Basralı dilcilerden Ebû Ali Hasan b. Ahmed b. Abdülgaffâr el-Fârisî (ö. 377/987) ve onun emsali olan maharetli isimleri bilmeye önem gösterdiklerini düşünmektedir.⁸⁹ Şevki Dayf, Havfi'nin Ebû Ali el-Fârisî'nin *el-Hücce li'l-kurrâis-seb'a* adlı kitabına muttali olduğunu ve bunun, Fârisî'nin diğer kitaplarını bilmesini de mümkün kıldığını belirtmektedir. Onun *el-Burhân*'daki kıraat açıklamalarında Fârisî'nin ibarelerine yaklaşması, bu eserinde Fârisî'nin *el-Hücce* isimli eserinden istifade ettiği fikrini desteklemektedir.⁹⁰ Dolayısıyla Havfi'nin kaynaklarının ancak ayrıntılı ve dakik bir okuma neticesinde ortaya çıkacağı anlaşılmaktadır.

Birçok tefsirde Havfi'ye atıfta bulunmaktadır. Havfi'ye atıfta bulunan müfessirlerden tespit edebildiğimiz isimler şunlardır: Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344),⁹¹ Ebü'l-

87 Havfi, *el-Burhân*, vr. 4^a.

88 Atıyye, *el-Burhân*, s. 61-63.

89 Şevki Dayf, *el-Medâris*, s. 334.

90 Krş. Furkân 25/8: Ebû Ali el-Fârisî, *el-Hücce*, V, 336; Havfi, *el-Burhân*, vr. 6^a; Furkân 25/10: Ebû Ali el-Fârisî, *el-Hücce*, V, 336; Havfi, *el-Burhân*, vr. 6^a.

91 Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhîr*, I, 535, 555, 592; II, 181, 194, 267, 380, 385, 758; 3: 21, 83, 103, 160, 187, 194, 252, 287, 293, 302, 335, 337, 370, 421, 422, 513, 531, 645; III, 75, 121, 271, 291, 291, 293, 296, 316, 326, 383, 394, 398, 402, 417, 438, 439, 445, 452, 471, 509, 516, 545, 550, 569, 572, 602, 607, 613, 618, 622, 623, 624, 627, 628, 631, 633, 634, 637, 656, 667, 679, 691, 692, 693; IV,

Abbas Şehâbeddin Ahmed b. Yûsuf b. İbrâhim (Abdüddâim) el-Halebî (ö. 756/1355),⁹² Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Mahlûf es-Seâlibî (ö. 875/1471),⁹³ Ebû Hafs Sirâceddin Ömer b. Nûreddin Ali b. Âdil en-Nu'mânî ed-Dimaşkî (VIII/XIV. yüzyıl),⁹⁴ Ebü'l-Hasan Burhâneddin İbrâhim b. Ömer b. Hasan er-Rubât el-Hirbevî el-Bikâî (ö. 885/1480),⁹⁵ Şemseddin Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şirbinî el-Kâhirî (ö. 977/1570),⁹⁶ Şehâbeddin Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Hafâcî (ö. 1069/1659),⁹⁷ Ebü's-Senâ Şehâbeddin

9, 10, 31, 45, 47, 52, 53, 87, 100, 101, 132, 135, 136, 160, 170, 177, 197, 198, 199, 203, 204, 209, 212, 217, 219, 234, 236, 271, 278, 281, 297, 307, 339, 376, 414; V, 420, 424, 503, 533; VI, 19, 20, 37, 45, 49, 64, 65, 66, 68, 71, 75, 77, 79, 85, 102, 113, 123, 137, 159, 181, 188, 198, 209, 210, 217, 218, 227, 243, 250, 259, 322, 343, 363, 373, 374, 375, 387, 399, 403, 406, 407, 419, 422, 423, 426, 431, 436, 437, 455, 456, 457, 458, 472, 476, 488, 526, 529, 533, 534, 536, 539, 545, 547, 557, 562, 570, 579, 580, 599, 606, 608; VII, 28, 34, 39, 48, 50, 54, 63, 65, 70, 77, 78, 82, 86, 91, 99, 103, 118, 121, 123, 124, 136, 140, 146, 149, 177, 185, 239, 245, 259, 302, 311, 324, 325, 326, 328, 333, 343, 346, 396, 414, 415, 424, 432, 433, 467, 521, 526, 527, 540, 563, 569, 571; VIII, 16, 20, 26, 47, 53, 54, 57, 65, 69, 86, 106, 119, 149, 152, 162, 165, 177, 236, 325, 338, 428, 455, 483, 505, 519, 526, 563, 566, 567; IV, 20, 33, 37, 136, 147, 167, 193, 208, 213, 220, 246, 257, 283, 292, 294, 304, 309, 323, 333, 344, 345, 359, 361, 375, 402, 407, 448, 515, 543, 568, 573; V, 13, 152, 165, 189, 190, 201, 220, 267, 313, 321, 328, 384, 480, 530, 533, 547, 552, 562, 563.

92 Semîn el-Halebî, *ed-Dürri'l-masûn*, II, 65, 94, 278, 388, 490, 694; III, 24, 97, 232, 233, 301, 333, 350, 388, 390, 425, 499, 577, 684; IV, 273, 299, 346, 443, 477, 484, 485, 486, 487, 488, 515, 535, 536, 537, 545, 555, 579, 624, 635, 637, 683; V, 20, 23, 24, 25, 83, 84, 111, 114, 115, 123, 130, 133, 138, 160, 188, 207, 223, 224, 242, 246, 288, 289, 308, 321, 323, 360, 372, 410, 414, 446, 448, 452, 483, 484, 485, 492, 508, 509, 525, 565, 573, 587, 594; VI, 15, 45, 51, 56, 119, 142, 159, 177, 185, 189, 210, 212, 215, 224, 226, 238, 288, 332, 333, 363, 374, 387, 388, 400, 426, 444, 456, 457, 469; VI, 7; VII, 7, 40, 50, 66, 68, 80, 82, 102, 104, 151, 216, 222, 238, 242, 263, 298, 331, 334, 344, 360, 365, 274, 275, 378, 388, 398, 399, 402, 416, 423, 427, 437, 491, 501, 563, 648; VIII, 9, 28, 29, 51, 57, 118, 119, 137, 147, 158, 161, 201, 202, 288, 292, 293, 309, 344, 352, 356, 415, 421, 439, 519, 528, 531, 537, 611; IV, 126, 148, 160, 204, 207, 218, 345, 385, 420, 431, 434, 467, 480, 516, 549, 562, 563, 592, 623, 627, 677; V, 8, 65, 75, 90, 298, 314, 348, 356, 443, 512; XI, 90, 111, 120, 139, 140.

93 Seâlibî, *Tefsîr*, IV, 85, 155, 310.

94 İbn Âdil, *el-Lübâb*, s. 346, 371, 553, 686, 956, 970, 1019, 1109, 1153, 1188, 1203, 1234, 1235, 1262, 1317, 1370, 1474, 1780, 1797, 1828, 1917, 1932, 1941, 1942, 1948, 1949, 1950, 1972, 1990, 1991, 1995, 2002, 2017, 2047, 2054, 2055, 2086, 2107, 2109, 2110, 2149, 2150, 2182, 2184, 2190, 2196, 2198, 2202, 2221, 2234, 2249, 2264, 2265, 2279, 2281, 2311, 2326, 2335, 2375, 2383, 2408, 2429, 2430, 2434, 2455, 2457, 2460, 2469, 2470, 2484, 2513, 2516, 2525, 2582, 2614, 2619, 2625, 2682, 2709, 2727, 2741, 2746, 2748, 2769, 2770, 2772, 2778, 2780, 2826, 2859, 2889, 2897, 2898, 2919, 2940, 2941, 2956, 3040, 3071, 3078, 3091, 3092, 3106, 3107, 3117, 3118, 3143, 3197, 3215, 3218, 3232, 3266, 3305, 3311, 3327, 3332, 3340, 3344, 3352, 3362, 3366, 3379, 3383, 3385, 3392, 3426, 3431, 3473, 3536, 3540, 3554, 3571, 3574, 3616, 3626, 3635, 3642, 3644, 3677, 3678, 3726, 3734, 3746, 3769, 3775, 3777, 3840, 3845, 3857, 3916, 3923, 3924, 3929, 3971, 4132, 4156, 4162, 4189, 4190, 4196, 4299, 4329, 4352, 4365, 4369, 4401, 4432, 4461, 4473, 4494, 4516, 4520, 4556, 4610, 4675, 4683, 4698, 4887, 4909, 4942, 4957, 5032, 5082, 5101, 5333, 5347, 5350, 5361, 5362.

95 Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, IV, 179.

96 Şirbinî, *es-Sirâcü'l-münîr*, II, 331, 413, 627; III, 537, 589; IV, 313, 317.

97 Hafâcî, *Hâşiye*, I, 306; III, 7, 251; IV, 25, 113, 160, 164, 202, 227, 333; V, 338; VI, 65, 187, 196, 388; VII, 95; VIII, 3.

Mahmûd b. Abdullah b. Mahmûd el-Hüseynî el-Âlûsî (ö. 1270/1854),⁹⁸ Ebû't-Tayyib Muhammed el-Kannevcî Sıddîk Hasan Han (ö. 1307),⁹⁹ Muhammed Cemâleddin b. Muhammed Saîd b. Kâsım ed-Dımaşkı (1866-1914).¹⁰⁰

Havfî'ye sıkça atıf yapan Ebû Hayyân, Semîn el-Halebî, İbn Âdil ve Âlûsî'nin tefsirlerindeki atıflar gözden geçirildiğinde müfessirlerin genelde aynı noktalarda Havfî'ye müracaat ettikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca Âlûsî, Havfî'nin ismini zikrettiği birçok yerde Ebû Hayyân'ın ismine de yer vermektedir. Mesela Âlûsî Furkân sûresinin 10. âyetinde yer alan “*yec'âl*” fiilinin ref' ve cezm şeklindeki farklı kıraatlerine göre yapılan i'rab çözümlemesine “Ebû Hayyân şöyle anlatır” diyerek başlamakta ve Havfî ile Ebû'l-Bekâ'nın görüşlerine yer vermektedir. Âlûsî Furkân sûresinin 36. âyetindeki “*demmerâ*” fiilinin nahvî konumu hususunda da, Ebû Hayyân ve Havfî'nin açıklamasının doğru olmadığını ifade etmektedir. Yine o, Şuarâ sûresinin 78. âyetinde Havfî'nin açıklamasına yer verip Ebû Hayyân'ın da onu izlediğini söylemekte ancak bu görüşe katılmamaktadır. Âlûsî'nin Havfî'nin ismini zikrettiği birçok yerde Ebû Hayyân'ı da anması ve müfessirlerin aynı noktalarda Havfî'ye atıf yaptıkları göz önüne alındığında; Semîn el-Halebî, Âlûsî ve İbn Âdil'in Havfî'nin görüşlerine *el-Bahrü'l-muhît* üzerinden dolaylı olarak ulaşılmış olma ihtimalleri yüksek görünmektedir.

Özel olarak Furkân, Şuarâ, Neml, Kasas, Ankebût, Lokmân ve Rûm sûrelerinde bulunan atıflar incelendiğinde bu atıfların kaynağının Havfî'nin *el-Burhân*'i olduğu¹⁰¹ ve müfessirlerin Havfî'yi referans gösterdikleri konuların dil bilimsel izahlardan oluştuğu görülmektedir.¹⁰² Bu sûreler boyunca

98 Bk. Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, I, 355; II, 88, 296; III, 325; IV, 97, 353; V, 23, 82; VI, 259, 304, 333, 334, 343, 357, 383, 408; VII, 83, 123, 124, 144, 163, 167, 173, 175, 191, 192, 195, 201, 206, 207, 239, 269, 279, 372, 387, 394, 404, 418, 426, 432, 443, 471, 482; VIII, 43, 44, 90, 95, 104, 124, 132, 133, 134, 138, 170, 175, 177, 178, 193, 263, 271, 408, 467, 493, 494, 495, 497, 504, 587; IX, 17, 48, 50, 159, 164, 166, 199, 248, 310, 324, 366, 374, 382, 430; V, 20, 75, 91, 94, 105, 193, 318, 338, 339; XI, 115, 280, 289, 329, 332, 349; XII, 156, 171, 204, 243, 265, 272, 280, 348, 356, 362, 379; XIII, 47, 67, 83, 185, 344; XIV, 50, 278, 317, 318, 334; XV, 61, 74, 135, 446, 447, 474, 492.

99 Sıddîk Hasan Han, *Fethu'l-beyân*, IV, 180, 222, 229, 339; V, 7; VI, 84, 294; VII, 56, 247, 258, 369, 378; VIII, 52, 321, 328; IX, 120, 243; X, 228; XI, 169; XII, 10, 135, 314, 408; XIII, 251; XIV, 189.

100 Cemâleddin el-Kâsımî, *Tefsîr*, III, 44; V, 50.

101 Krş. Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, VIII, 86, 106, 119, 149, 152, 162, 165, 177, 236, 325, 338; Semîn el-Halebî, *ed-Dürrü'l-masûn*, s. 519, 528, 531, 537, 611; İbn Âdil, *el-Lübâb*, s. 3916, 3923, 3924, 3929; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, IX, 430, X, 20, 75, 91, 94, 105. Krş. Havfî, *el-Burhân*, vr. 6^a, 20^a, 25^a, 45^b, 49^a, 57^a, 62^a, 65^b, 99^a.

102 Mesela, Ebû Hayyân ve Âlûsî, Furkân sûresinin 10. âyetinde “*يجعل*” fiilinin farklı kıraatlerine göre yapılan i'rab çözümlemesi ile Furkân sûresinin 36. âyetinde “*فَدَمَّرْنَا هُمْ*” fiilinin nahvî konumu hakkında Havfî'yi referans göstermektedirler. Şuarâ sûresinde de Ebû Hayyân, Semîn el-Halebî ve İbn Âdil 30. âyette yer alan “*أَوَلَوْ جِئْتُكَ بِشَيْءٍ*”

ca Havfi'nin ismini Ebû Hayyân on iki, Semîn el-Halebî beş, İbn Âdil beş ve Âlûsî sekiz defa zikretmiştir. Bu durumda eser ismine yer vermeseler de Havfi'nin *el-Burhân*'ından yararlandıkları anlaşılmaktadır.

Bu atıfların neredeyse tamamının nahiv konusunda olması ve müfessirlerin genelde aynı noktalarda Havfi'nin ismini zikretmeleri dikkat çekicidir. Bu durum ve Âlûsî'nin zaman zaman Havfi ile Ebû Hayyân'ın ismini birlikte zikrederek bu görüşleri eleştirmesi göz önüne alındığında; Semîn el-Halebî, Âlûsî ve İbn Âdil'in Havfi'nin görüşlerine *el-Bahrü'l-muhît* üzerinden ulaşmış oldukları söylenebilir.

Ayrıca Ebû Hayyân'ın birçok eserden uzun alıntılar içeren, hocası İbnü'n-Nakîb el-Makdisî'nin (ö. 698/1298) *et-Tahrîr ve't-tebhîr li-akvâli'immeti't-tefsîr* adlı tefsirini kaynak olarak kullanması,¹⁰³ Ebû Hayyân'ın da *el-Burhân*'a doğrudan ulaşmış ulaşmadığı sorusunu gündeme getirmektedir. İbnü'n-Nakîb'in tefsiri tam olmamakla birlikte bir kısmı Süleymaniye Kütüphanesi'nde bir kısmı farklı ülkelerde yazma halde mevcuttur.¹⁰⁴ Müellif bu eserinde kendisinden önceki müelliflerden pasajlar halinde alıntı yapmaktadır. Daha ayrıntılı bir araştırmaya ihtiyaç duyulsa da tefsirin Hicr sûresi ile Nahl sûresinin bir bölümünü ihtiva eden Cârullah Efendi koleksiyonu 72 numarada kayıtlı bulunan nüshası incelendiğinde müellifin "İrab"¹⁰⁵ ve "el-vakf ve't-temâm"¹⁰⁶ başlıkları altında Havfi'den de uzun alıntılar yaptığı, hatta bu bölümleri büyük oranda Havfi'ye atıfla açıkladığı görülmüştür.¹⁰⁷

ifadesindeki "vav"ı atf harfi olarak değerlendiren Havfi'nin görüşüne yer vermektedir. Âlûsî de aynı âyette Ebû Hayyân'ın da zikrettiği şartın cevabının önce gelmesi ile ilgili Havfi'ye atıfta bulunmaktadır. Ebû Hayyân, Semîn el-Halebî ve İbn Âdil Şuarâ sûresinin 69. âyetinde âminin ne olduğu konusunda Havfi'yi referans göstermektedir. Şuarâ sûresinin 78. âyetinde dört müfessir de Havfi'nin İrab çözümlemesine yer vermekte ancak Semîn el-Halebî, İbn Âdil ve Âlûsî bu veçhi doğru bulmamaktadır. Şuarâ sûresinin 112. âyetinde dört müfessir, "bâ" harfinin müteallak ve "ma"nın işlevi hususunda Havfi'nin görüşüne yer vermektedir. Bunlardan başka Ebû Hayyân, Furkân sûresinin 53. âyetinde yer alan "حَجْرًا مَّحْجُورًا" ibaresinin mef'ulün mef'ule atfı kabilinden olduğunu ve Havfi'nin de bu şekilde İrab ettiğini belirtmektedir. Yine Ebû Hayyân Şuarâ sûresinin 22. âyetindeki "أَنْ عَبَّدتَّ نَبِيَّ إِسْرَائِيلَ" ibaresi hakkında Zeccâc, Havfi ve Ebü'l-Bekânın farklı İrab çözümlemelerini nakletmektedir.

103 Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, I, 22.

104 Birışık, "İbnü'n-Nakîb el-Makdisî", s. 165.

105 İbnü'n-Nakîb, *et-Tahrîr*, vr. 6^b, 7^a, 7^b, 8^a, 8^b, 33^b, 34^a, 34^b, 35^a, 35^b, 36^a, 68^a, 68^b, 69^a, 69^b, 70^a, 70^b, 121^a, 121^b, 122^a, 122^b, 123^a, 123^b, 124^a, 167^b, 168^a, 168^b, 169^a, 169^b, 187^b, 188^a, 188^b, 189^a, 189^b, 210^a, 210^b, 211^a, 211^b, 212^a, 212^b, 243^b, 244^a, 244^b, 245^a, 245^b, 246^a.

106 İbnü'n-Nakîb, *et-Tahrîr*, vr. 26^a, 26^b, 57^a, 57^b, 87^b, 88^a, 102^a, 102^b, 154^a, 154^b, 155^a, 182^a, 203^a, 203^b, 235^a, 235^b, 278^b.

107 Ayrıca İbnü'n-Nakîb'in tefsirinde, üslup olarak Üdfüvî ve Havfi gibi Kur'an ilimleri için ayrı başlıklar açmış olması dikkat çekicidir.

Dolayısıyla Ebû Hayyân'ın Havfî'nin görüşlerine hocasının tefsiri vesilesiyle ulaşmış olması da mümkündür.

Havfî'nin görüşlerine atıf yapan müelliflerin kimi zaman "Tefsirinde şöyle demiştir" şeklindeki ifadeleri,¹⁰⁸ bu eserin tarih içerisinde bir tefsir olarak görüldüğü düşüncesini desteklemektedir. Ayrıca *el-Burhân*'a genelde dil bilimsel izahlarda veya vakıf ve kıraat ile ilgili konuların nahve bakan yönlerinde müracaat edilmesi, kendini tefsir literatürü dışında da göstermektedir.

Kur'an ilimleri alanında muhallet eserlerin sahipleri olan Zerkeşi, Süyûtî ve İbn Akile Havfî'nin en vâzih *İ'râbü'l-Kur'ân* eserinin sahibi olduğunu zikretmektedirler. Süyûtî ve İbn Akile bu konudaki örnekler esnasında Neml sûresinin 35. âyetinde Havfî'ye atıfta bulunmuşlardır.¹⁰⁹ Zerkeşi ise Hz. Ali'nin "*veleküm fi'l-kisâsi hayâtün*" (el-Bakara 2/179) âyetinin belagatın zirvesinde bir ifade taşıdığı rivayetine "Havfî tefsirinde şöyle demiştir" diyerek işaret etmiştir.¹¹⁰ Yine Süyûtî *Mu'terekü'l-akrân fi icâzi'l-Kur'ân*'da Havfî'nin özellikle tefsirine atıfta bulunmuştur.¹¹¹

Ebû Şâme el-Makdisî (ö. 665/1267) Âl-i İmrân sûresi 178, Nisâ sûresi 163, En'âm sûresi 137 ve Yûsuf sûresi 11. âyetlerindeki kıraat vecihlerini dil bilimsel açıdan izah etmek üzere Havfî'nin görüşlerine atıfta bulunmuş;¹¹² Ebü'l-Kâsım Kıvâmüssünne et-Teymî (ö. 535/1141) *İ'râbü'l-Kur'ân* isimli eserinde,¹¹³ Mücâşî (ö. 479/1086) *en-Nüket fi'l-Kur'ân* isimli eserinde¹¹⁴ onun, hocası Üdfüvî kanalıyla Nehhâs'tan rivayette bulunduğu bir görüşü zikretmiştir.

İbn Manzûr (ö. 711/1311) *Lisânü'l-Arab* isimli meşhur sözlüğünde bir defa özellikle *el-Burhân*'a, daha sonra Havfî'nin ismine atıf yaparak İrab konusunda Havfî'nin görüşlerine başvurmaktadır.¹¹⁵ Zebîdî de (ö. 1205/1791) *Fîrûzâbâdî'nin el-Kâmûsü'l-muhît* adlı sözlüğüne yazdığı şerhinde İrab konusunda Havfî'ye atıf yapan sözlük yazarlarından biridir.¹¹⁶

İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) ve Bedreddin el-Aynî (ö. 855/1451) yazmış oldukları Buhârî şerhlerinde dil bilimsel izah için iki defa, Kastallânî

108 İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XIX, 267; Hafacî, *Hâşiye*, I, 306; Zerkeşi, *el-Burhân*, III, 222; Süyûtî, *Mu'terekü'l-akrân*, I, 63; İbnü'l-Mülakkın, *el-Bedri'l-münîr*, VII, 472; a.mlf., *et-Tavzîh*, XIX, 342; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, XV, 236.

109 Zerkeşi, *el-Burhân*, I, 301; Süyûtî, *el-İtkân*, II, 309, 311; İbn Akile, *ez-Ziyâde*, I, 402, 407.

110 Zerkeşi, *el-Burhân*, III, 222.

111 Süyûtî, *Mu'terekü'l-akrân*, I, 63, 118, 148; II, 52, 54.

112 Ebû Şâme, *İbrâz*, s. 404, 425, 465, 532.

113 Teymî, *İ'râbü'l-Kur'ân*, s. 11, 57, 359.

114 Mücâşî, *en-Nüket*, s. 111, 433.

115 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VIII, 126; XI, 474, 593; XIII, 385; XV, 194.

116 Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, XXI, 101, 153; XXIII, 175; XXX, 344; XXXVI, 108; XXXIX, 335.

ise (ö. 923/1517) âyetlerin dil bilimsel izahları esnasında dört defa Havfi'ye başvurmuştur.¹¹⁷ Aynî Hz. Zülkarneyn ile ilgili bilgi verirken, özellikle Havfi'nin bu açıklamayı tefsirinde yaptığını ifade etmektedir.¹¹⁸

Memlükler dönemi devlet adamı ve tarihçi Nüveyrî (ö. 733) *Nihâyetü'l-ereb* adlı ansiklopedik çalışmasında, “Ebü'l-Hasan Ali b. İbrâhim el-Havfi, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân* isimli eserinde bu âyetin tefsirini şu şekilde yapmıştır” diyerek hem eserin hem de müellifin tam künyesine atıf yapmıştır.¹¹⁹

Bu noktada Havfi'nin görüşlerine yer vererek onun ismini yaşatan İbn Manzûr, Nüveyrî, Ebû Hayyân, Semîn el-Halebî, İbn Hişâm, İbn Hacer el-Askalânî, Bedreddin el-Aynî, Bikâî ve Süyûtî gibi müelliflerin genelde Memlük döneminde yaşamış oldukları görülmektedir. Bu durum, Memlükler döneminin tefsir tarihi açısından taşıdığı öneme işaret eder niteliktedir.

Örneklerin gösterdiği üzere Havfi'ye, âyetlerin i'rabı ile kıraat ve vakıfların nahvî açıdan izahı esnasında çok sık atıfta bulunmaktadır. Ancak bu atıfların onun hangi eserine yapıldığı her zaman açık değildir. Mesela İbn Hişâm *Mugni'l-lebib* adlı eserinde Kur'an âyetlerinin i'rab açıklamaları için kimi zaman eleştirmek kimi zaman da kendi görüşünü desteklemek üzere Havfi'nin görüşlerine yer vermiştir.¹²⁰ Dayf'a göre büyük bir ihtimalle İbn Hişâm, bu görüşleri Havfi'nin *İ'rabü'l-Kur'ân*'ından nakletmiştir.¹²¹ Ancak bugün *İ'rabü'l-Kur'ân* elimizde olmadığı ve *el-Burhân*'ın da bir kısmı mevcut olduğu için tam bir mukayese yapabilmek mümkün gözükmemektedir. Bununla birlikte ona atıf yapan müelliflerin zaman zaman “Tefsirinde şöyle demiştir” veya “*el-Burhân*'da şöyle demiştir” şeklindeki ifadeleri ve *el-Burhân* ile karşılaştırma imkânı bulunabilen örnekler onun çoğunlukla *el-Burhân* isimli eserine müracaat edildiğini ortaya koymaktadır. Bunun dışında onun Arap dili ve kıraat ilimlerinde hatırı sayılır bir şahsiyet olduğu, bu konularda büyük bir etkiye sahip olduğu anlaşılmaktadır.

3. *el-Burhân*'ın Tefsir ve Kur'an İlimleri Literatüründeki Yeri

“Kur'an ilimleri” tabirinin tanımı ve kapsamı, bu alanda yazılan eserlerin içeriklerinden ve yazılma maksatlarından hareketle, geriye dönük olarak tespit edilmeye çalışıldığı için bu ilimlerin tanımı, kapsamı ve sayısı ile ilgili bir

117 Aynî, *Umdetü'l-kârî*, XV, 236, XVII, 19; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VII, 198; VIII, 216; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, V, 338, 339; VII, 167, 187.

118 Aynî, *Umdetü'l-kârî*, XV, 236.

119 Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XIV, 105.

120 İbn Hişâm, *Mugni'l-lebib*, s. 512, 518, 519, 575, 648, 650, 702, 751.

121 Şevkî Dayf, *el-Medâris*, s. 334.

mutabakat sağlanabilmiş değildir.¹²² Kur'an'ın yorumlanması faaliyetlerine yardımcı olacak ilimleri içeren ve başlığında *ulûmü'l-Kur'an* terkinin barındıran ilk eserin hangisi olduğu hakkında da farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu alanda sistematik olarak yazılan ilk eserin Zerkeşi'ye ait olduğu kabul edilmekle birlikte *ulûmü'l-Kur'an* adını taşıyarak Kur'an ilimlerini ihtiva eden ilk eserin Ali b. İbrâhim b. Saîd el-Havfi'ye (ö. 430/1038) ait *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'an*,¹²³ Havfi'nin hocası Mısırlı kıraat ve nahiv âlimi Üdfüvî'ye ait (ö. 388/998) *el-İstignâ fi ulûmi'l-Kur'an*,¹²⁴ eserin muhtevası hakkında yeterli bilgi bulunmasa da İbnü'l-Merzûbân'a (ö. 309/921) ait *el-Hâvî fi ulûmi'l-Kur'an*,¹²⁵ daha sonra yapılan araştırmalarda Kur'an ilimlerine ait olmadığı anlaşılan Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'ye (ö. 324/936) ait *el-Muhtezzen fi ulûmi'l-Kur'an* ve Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî'ye (ö. 328/940) ait olduğu düşünülen ancak Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) eseri olan *Acâibü ulûmi'l-Kur'an* veya daha sistemli ve tematik olarak yazılmış olan aynı müellifin *Fünûnü'l-efnân fi uyûni ulûmi'l-Kur'an*'ı olduğu ileri sürülmüştür.¹²⁶ Bunun dışında IV. (X.) ve V. (XI.) asırlarda, başlığında *ulûmü'l-Kur'an* terkinin barındıran pek çok eser bulunmaktadır.¹²⁷ Konu sınırları dışına çıkmamak için bu bölümde yalnızca Kur'an ilimleri alanında ilk eser olmaya aday gösterilen *el-Burhân*'ın Kur'an ilimleri literatürüne dahil edilip edilemeyeceği incelenecektir.

Zürkânî, ıstılah anlamıyla Kur'an ilimleri tabirinin, VII. (XIII.) yüzyılda ortaya çıktığı şeklindeki yaygın görüşü zikrettikten sonra aslı otuz cilt olup on beş cildi günümüze dağınık şekilde ulaşan *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'an*'ı incelediğini belirtmektedir.¹²⁸ O, *el-Burhân*'ın konuları işleyişi bakımından sonradan yazılan eserlere benzemediğini ancak her âyetle ilgili Kur'an ilimlerine işaret etmesi sebebiyle bu konuda yazılmış ilk Kur'an ilimleri kitabı sayılabileceğini; dolayısıyla VII. (XIII.) asırda oluştuğu düşünülen Kur'an ilimleri literatürünün, bu eserle IV. (X.) asra çekilebileceğini düşünmektedir. Ancak Havfi'nin hocası Üdfüvî'nin *el-İstignâ fi ulûmi'l-Kur'an* adlı eserine bakıldığında, tabirin Havfi'den önce de aynı şekilde anlaşılmış ve kullanılmış olduğu görülür.¹²⁹ *el-İstignâ* metot açısından *el-Burhân* ile hemen hemen aynı özelliklere sahiptir. Bu da Kur'an ilimleri literatürü içerisinde değeri-

122 Birişik, "Ulûmü'l-Kur'an", s. 132.

123 Zürkânî, *Menâhil*, I, 33-35.

124 Mertoğlu, "Tefsir Tarihinde Dikkatlerden Kaçan Bir Eser", s. 51-112.

125 Subhî es-Sâlih, *Mebâhis*, s. 124.

126 Birişik, "Ulûmü'l-Kur'an", s. 133.

127 Bu eserler ve Kur'an ilimlerinin tarihî seyri için bk. Deliser, "Hicri VIII. Asra Kadar Kur'an İlimleri", s. 7-10.

128 Zürkânî, *Menâhil*, I, 33-35.

129 Mertoğlu, "Tefsir Tarihinde Dikkatlerden Kaçan Bir Eser", s. 51-112.

dirilse bile *el-Burhân*'ın bu ismi taşıyan ilk eser olamayacağını göstermektedir. Ayrıca iki eser arasındaki bu irtibat, hocasının Havfi üzerindeki etkisinin bir göstergesi olarak okunabilir. Her iki eserde de mushaf tertibi gözetilmekte, her âyetle ilgili îrab, tefsir, kıraat ve vakıf meselelerine yer verilmekte, ayrıca başlıklarında *ulûmü'l-Kur'ân* tabiri bulunmaktadır. Daha önce işaret edildiği üzere *el-İstignâ*'nın Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan yazmalarındaki bazı bölümler de *el-Burhân*'a aittir.

Üdfüvî'nin *el-İstignâ* adlı eseri, erken dönemlerde yazılmış hacimli tefsirlerden biridir. Kaynaklarda eserin yüz, yüz yirmi, yirmi veya beş büyük ciltten oluştuğu belirtilmiştir.¹³⁰ Eserin *el-Burhân*'ın aksine bir mukaddimeye sahip olması, müellifin amacına dair ipuçları vermektedir. Zira Üdfüvî mukaddimesinde eserde izleyeceği yola dair bilgi vermektedir. Buna göre bu eser, Kur'an ilimlerinden garip sözleri, kapalı mânaları, zor îrab bahislerini ve rivayet tefsiri, kıraat, nâsîh-mensuh, muhkem-müteşabih ilimlerini bir araya toplamaktadır. Ayrıca Üdfüvî, kıraatler konusundaki görüş ayrılıklarını, âyetlerin sayısını, vakıf ve durakları zikredeceğini; kelimelerin tasrifini, iştikakını, varsa hazifleri, takdim ve tehirleri, rivayet malzemesini, gücü nispetince Mekkî-Medenî bilgisini ve özel olarak bir bölümde nahvî âmilleri belirteceğini ifade etmektedir. Mukaddimenin sonunda da bu çalışmadaki amacının, bütün bu bilgileri bir araya toplayarak farklı tefsirlere bakma ihtiyacını ortadan kaldırmak olduğunu tasrih etmektedir.¹³¹

Müellifin “aralarında garip kelimeler, kapalı mânalar, zor îrab bahisleri, rivayet tefsirleri, kıraatler, nasîh-mensuh ve muhkem-müteşabihin bulunduğu Kur'an ilimlerini bir araya topladığını” ifade etmesi ve Kur'an ilimleri terkiibini eserin ismine taşıması, onun Kur'an ilimleri ve tefsir anlayışının ne olduğu sorusunu gündeme getirmektedir. Mertoğlu bu eserde, tefsirin Kur'an ilimlerinin bir alt dalı olarak görüldüğünü ve eserin asıl amacının Kur'an ilimlerine dair malzemeyi bir araya toplamak olduğunu düşünmektedir.¹³² Nitekim müellif de mukaddimesinde Kur'an ilimlerini bir araya getirerek okuyucuyu farklı eserlere başvurmaktan müstağni bırakmayı amaçladığını ifade etmiş ve bu sebeple eserin adını *el-İstignâ* olarak belirlemiştir. Mertoğlu'na göre *el-İstignâ*'nın “tefsir üslubunda yazılmış bir Kur'an ilimleri tedvini” olarak nitelenmesi mümkündür.¹³³ Form açısından klasik Kur'an ilimleri eserlerine benzemese de eserde, Kur'an ilimlerine tefsir niteliğindeki

130 Mollaibrahimoğlu, *Muhammed b. Ali el-Udfuvi*, s. 52.

131 Mertoğlu, “Tefsir Tarihinde Dikkatlerden Kaçan Bir Eser”, s. 67.

132 Mertoğlu, “Tefsir Tarihinde Dikkatlerden Kaçan Bir Eser”, s. 63-64.

133 Mertoğlu, “Tefsir Tarihinde Dikkatlerden Kaçan Bir Eser”, s. 56.

bilgilerden daha fazla yer verilmekte ve eserin temel amacının Kur'an ilimleri hakkındaki bilgileri bir araya getirmek olduğu anlaşılmaktadır.¹³⁴

Havfi de Kur'an ilimleri terkiibini eserinin ismine taşımış¹³⁵ ve içerisindeki başlıklardan birini "tefsir" olarak belirlemiştir. Mukaddimesine ulaşamadığı için onun bu eseri yazma amacı, ancak içerikten hareketle açığa çıkartılabilir. Havfi'nin takip ettiği yöntem, hocası Üdfüv'nin yöntemi ile benzerlik arz etmektedir. Hatta *el-Burhân*'da konular daha sistemli bir biçimde başlıklara da ayrılmıştır. Eserde i'rab, tefsir, kıraat ve vakıf konularından oluşan Kur'an ilimleri, tek tek âyetlere uygulanmaktadır. Nitekim o, ele aldığı her pasajı "*el-kavl fi'l-kırâât*", "*el-kavl fi'l-ma'nâ ve't-tefsir*" ve "*el-kavl fi'l-vakf ve't-temâm*" başlıkları altında incelemektedir. Böylece onun tefsiri Kur'an ilimlerinin alt dalı olarak gördüğü ve bu eserinde Kur'an ilimlerinin âyetlere tatbikini denemeyi amaçladığı söylenebilir. Bu durumda onun Kur'an ilimleri ile kastettiği şey, Kur'an ile doğrudan irtibatı olan i'rab, kıraat, vakıf ve tefsir disiplinleri olmalıdır. İbn Haldun'un tefsir ve kıraati Kur'an ilimlerinin alt dalı olarak tasnif etmesi¹³⁶ ve eserin başlığına Kur'an ilimleri terkiibini yerleştiren başka müfessirlerin de bulunması¹³⁷ göz önüne alındığında yeni bir telif türünden bahsetmenin mümkün olup olmadığı veya Kur'an ilimleri terkiibinin tarihsel süreçte kıraat ve tefsiri içeren bir ıstılah olarak kullanılıp kullanılmadığı sorulabilir. Bu konu, mukayeseli bir biçimde müstakil olarak incelenmelidir.

el-Burhân'da, Kur'an ilimleri ile ilgili eserlerde görüldüğü üzere, tefsirde yararlanılması gereken konular tematik olarak ele alınmamaktadır. Bu sebeple eser, Kur'an ilimleri içerisinde değerlendirildiğinde okuyucuya kendisinden beklenen içeriği sunmamaktadır. Eseri Kur'an ilimleri literatürü içerisinde değerlendirmek onun emsalleri ile mukayese edilmesine mani olacaktır. *el-Burhân*'da mushaf sırası takip edilmekte ve Kur'an'daki her pasajla ilgili kıraat, tefsir, i'rab ve vakıf bilgisine yer verilmektedir. Bu haliyle *el-Burhân*, bir tefsir görünümü sergilemekte ve bir tefsirden beklenen bilgileri içermektedir. Eserin adının tabakat kitaplarında çoğunlukla *el-Burhân fi tefsiri'l-Kur'ân* olarak kaydedilmesi, genelde tefsir literatüründe müracaat kaynağı olarak kullanılması ve eserden bahseden bazı müelliflerin "Havfi

134 Mertoğlu, "Tefsir Tarihinde Dikkatlerden Kaçan Bir Eser", s. 57.

135 Eserin ismi konusunda bir ihtilaf bulunduğu görülse de daha önce gerekçeleri ifade edildiği üzere eserin isminin *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân* olduğu anlaşılmaktadır.

136 İbn Haldûn, *Mukaddime*, II, 173; ayrıntılı araştırma için bk. Sevinç, *İbn Haldûn'un Kur'ân Anlayışı*, s. 109.

137 Bulut, "Türkiye'de Tefsir Usulü", s. 386; Deliser, "Hicri VIII. Asra Kadar Kur'an İlimleri", s. 1-21.

tefsirinde dedi ki” şeklindeki ifadeleri eserin tefsir kitabiyatının ürünü olarak görüldüğüne işaret etmektedir. Dolayısıyla bugün onun tefsir literatürü içerisinde değerlendirilmesinin daha uygun olacağı söylenebilir. Ancak eser mutlak manada bir tefsir kitabı olarak nitelendiğinde, müellifin muhtemel tefsir anlayışı gölgelenebilir. Nitekim müellif “tefsir”i, her âyet pasajı ile ilgili açtığı alt başlıklardan biri olarak zikretmektedir. Bu durum onun tefsiri Kur'an ilimlerinin alt dalı olarak gördüğünü ve bu eserinde Kur'an ilimlerini tek tek âyetlere uygulamayı amaçladığını göstermektedir. Bu sebeple eserin farklı bir telif biçimi benimsemesi, onun farklılıkları göz önünde bulundurularak tefsir literatürüne dahil edilmesini gerekli kılmaktadır.

Sonuç

Ebü'l-Hasan Ali b. İbrâhim b. Saïd b. Yûsuf el-Havfi'nin günümüze ulaşabilmiş tek eseri olan *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*'ın muhtevası incelenip bu eserin hangi literatür içerisine dahil olduğu soruşturulduğunda, eserde, âyetlerin kümeler halinde incelendiği, her küme için önce uzun bir biçimde dil bilimsel izahlara yer verildiği, ardından âyetlerin “*el-kavl fi'l-kırâât*”, “*el-kavl fi'l-ma'nâ ve't-tefsîr*” ve “*el-kavl fi'l-vakf ve't-temâm*” başlıkları altında açıklandığı, müellifin özellikle dil bilimsel izahlar ile kıraat ve vakıflarla ilgili konularda oldukça özgün ve zengin açıklamalar yaptığı gözlenmektedir.

Eserin ismi, kimi kaynaklarda *el-Burhân fî tefsîri'l-Kur'ân* şeklinde kaydedilmiş olsa da yapılan inceleme eserin isminin *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân* olduğunu göstermiştir. Ancak bu ismi sebebiyle, Kur'an ilimlerini muhtevi bir içerik sunması beklenen *el-Burhân*'da, âyetlerin mushaf sırası gözetilerek dil bilimi, kıraat, tefsir ve vakıf başlıkları altında incelenmesi ve tefsirin bir alt disiplin olarak ele alınması dikkat çekicidir. Kitabın adı, eserde tercih edilen alt başlıklar, hocası Ebû Bekir el-Üdfüvî'nin *el-Burhân* ile hemen hemen aynı özelliklere sahip olan *el-İstignâ fî ulûmi'l-Kur'ân* adlı eseri ile *el-Burhân* arasındaki irtibat ve Üdfüvî'nin mukaddimesindeki açıklamaları göz önüne alındığında müellifin bu eserinde Kur'an ilimlerinin uygulamalı bir formunu sunmayı amaçladığı ve bu esnada tefsiri bir alt disiplin olarak gördüğü söylenebilir.

Kimi araştırmacılar tarafından *el-Burhân*, *ulûmi'l-Kur'ân* terkiibini başlığında taşıyan ilk kapsamlı Kur'an ilimleri eseri olarak tanımlanmış ve bu minvalde Kur'an ilimleri literatüründe söz konusu edilmiştir. Ancak *el-Burhân*, bir tefsir görünümü arz etmekte ve bir tefsir kitabından beklenen bilgileri içermektedir. *el-Burhân*'ın ağırlıklı olarak tefsir literatüründe referans kaynağı olarak kullanılması, eserlerinde Havfi'nin görüşlerine atıf yapan

müelliflerin “Havfî tefsirinde dedi ki” şeklindeki ifadeleri ve eserin isminin tabakat kitaplarında genelde *el-Burhân fî tefsîri'l-Kur'ân* olarak kaydedilmesi, onun tarih içerisinde de tefsir kitabiyatının ürünü olarak görüldüğüne işaret etmektedir. Bu sebeple onun Kur'an ilimleri içerisinde mütalaa edilmesi yanltıcı olacaktır. Ayrıca Kur'an ilimleri içerisinde değerlendirildiğinde dahi, bu tabir Havfî'den önce Üdfüvî'nin *el-İstignâ fî ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserinde aynı şekilde anlaşılmış ve kullanılmıştır. Dolayısıyla Kur'an ilimleri literatürüne dahil edilse de *el-Burhân*'ın bu ismi taşıyan ilk eser olması mümkün değildir.

Neticede *el-Burhân*'ın Kur'an ilimleri ile ilgili meseleleri tematik olarak ele almaması ve mushaf sırası gözeterek her âyet hakkında i'rab, kıraat, tefsir ve vakıf konularına yer vermesi sebebiyle, Kur'an ilimlerine dair bir eser olduğu telakki edildiğinde, okuyucuya kendisinden beklenen içeriği sunamayacağı görülmüştür. Onun doğrudan tefsir literatürüne dahil edilerek kategorize edilmesi ise yanlış veya eksik bir tefsir tarihi yazımına sebebiyet verebilir. Bu sebeple *el-Burhân* tefsir kitabiyatı içerisinde değerlendirilse de, eserde, alışlagelenden farklı bir telif tarzı benimsendiğinin gözden kaçırılmaması gerekmektedir. Eser, tefsir ve Kur'an ilimleri kitabiyatı arasında bir telif olmakla birlikte bugün tefsir literatürü içerisinde zikredilmesi daha isabetli olacaktır. Ayrıca *el-Burhân* dil bilimi, kıraat ve vakıf konularında oldukça zengin bir içeriğe sahiptir. Eserin özellikle dil ve kıraat alanında tetkik edilmeyi beklediği ifade edilmelidir.

Ek:

Burada Havfi'nin *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*'daki yöntemine örneklik teşkil etmesi açısından Furkân sûresinin ilk beş âyetine yer verilmiştir. Bu kesit için *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*'ın, Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Şehid Ali Paşa, nr. 288) kayıtlı bulunan IX. cildi esas alınmıştır.

[١ ظ] بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ اللّٰهُمَّ اَعِنِّ

سورة الفرقان

قال ابن عباس: «نزلت بمكةً فهي مكية»

قوله عَزَّ وَجَلَّ: ﴿تَبَارَكَ الَّذِي نَزَّلَ الْفُرْقَانَ عَلَى عَبْدِهِ لِيَكُونَ لِلْعَالَمِينَ نَذِيرًا الَّذِي لَهُ مَلِكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلَمْ يَتَّخِذْ وَلَدًا وَلَمْ يَكُن لَّهُ شَرِيكٌ فِي الْمُلْكِ وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ فَقَدَرَهُ تَقْدِيرًا وَأَتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ آلِهَةً لَا يَخْلُقُونَ شَيْئًا وَهُمْ يُخْلَقُونَ وَلَا يَمْلِكُونَ لِأَنْفُسِهِمْ ضَرًّا وَلَا نَفْعًا وَلَا يَمْلِكُونَ مَوْتًا وَلَا حَيَاةً وَلَا نُشُورًا وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنَّ هَذَا إِلَّا إِفْكُ افْتَرَاهُ وَأَعَانَهُ عَلَيْهِ قَوْمٌ آخَرُونَ فَقَدْ جَاءُوا ظُلْمًا وَزُورًا وَقَالُوا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ اكْتَتَبَهَا فَهِيَ تُمْلَى عَلَيْهِ بُكْرَةً وَأَصِيلًا﴾

﴿تبارك﴾ تفاعل من البركة. ومعنى البركة: الكثرة من كل خير. قيل: معناه دام وثبت إنعامه من كل خير. ومنه «برك الجملة»: أثبت. ﴿الَّذِي﴾ في موضع رفع فاعل ﴿تبارك﴾. ﴿الْفُرْقَانَ﴾ نصب، ﴿عَلَى عَبْدِهِ﴾ متعلق بـ«تبارك». ﴿لِيَكُونَ﴾ لام كي، ناصبه لما دخلت المستقبل وهي متعلقة بـ«تبارك»، واسم «يكون» مضمَر فيها، ﴿نَذِيرًا﴾.

﴿الَّذِي لَهُ مَلِكُ السَّمَاوَاتِ﴾ نعت الذي [٢ و] الأول، و﴿لَهُ مَلِكُ السَّمَاوَاتِ﴾ ابتداء وخبر في صلة ﴿الَّذِي﴾، واللام معانقة بمعنى الاستقرار، ﴿وَلَمْ يَتَّخِذْ وَلَدًا﴾ منصوب بـ«يتخذ». ﴿وَلَمْ﴾ وما عملت فيه عطف على ﴿الَّذِي﴾، وكذا ﴿وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ فَقَدَرَهُ تَقْدِيرًا﴾ معطوف على خلق تقديرًا مقدورًا.

﴿وَأَتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ آلِهَةً﴾: «آلهة» نصب بـ«واتخذوا». ﴿مِنْ دُونِهِ﴾ متعلق بـ«واتخذوا»، ﴿لَا يَخْلُقُونَ شَيْئًا﴾: نعت لـ«آلهة»، و«شيئا» نصب بـ«يخلقون»، ﴿وَهُمْ يُخْلَقُونَ﴾ ابتداء، وخبر جملة معطوفة على جملة، وكذا ﴿وَلَا يَمْلِكُونَ لِأَنْفُسِهِمْ ضَرًّا وَلَا نَفْعًا﴾ «لأنفسهم» متعلق بـ«يملكون»، و«ضرًا» نصب، «يملكون ولا نفعًا» عطف عليه، وكذا ﴿وَلَا يَمْلِكُونَ مَوْتًا وَلَا حَيَاةً وَلَا نُشُورًا﴾.

﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا﴾: «الذين» رفع، يقال ﴿إِنْ هَذَا إِلَّا إِفْكُ افْتَرَاهُ﴾: «إن» وما بعدها ابتداء، وخبر «افتراه» في موضع النعت لـ«إفكُ افتراه» وأَعَانَهُ عَلَيْهِ قَوْمٌ آخَرُونَ «أعانه» معطوف على «افتراه». «عليه» متعلق بـ«أعانه»، «قوم» رفع بفعلهم آخرون، «آخرون» نعت لـ«قوم». ﴿فَقَدَّ جَاءُوا ظُلْمًا وَزُورًا﴾ نصب بـ«جاءوا» على تقدير يظلم، وقيل: «جاءوا» بمعنى أتوا؛ فهذا نصب «ظلمًا

وزورًا» عطف عليه. ﴿وَقَالُوا أَأَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ﴾، و«أساطير» جمع أسطورة وأسطار. ﴿اَكْتَتَبَهَا﴾ حينًا بعد حين أي: اكتتبها محمد، ﴿فَهِيَ تُمَلَىٰ عَلَيْهِ﴾ ابتداء، وخبر («وعليه» متعلق ب«تملى») أي: تملى غدوًا وعشيًا.

القول في المعنى والتفسير

تبارك: تفاعل من البركة أي: دام إنعامه وثبت، وأصل البركة الثبوت من ثبوت [ظ٢] المطر على الأرض، ومن «برك الجمل» إذا ثبت. و﴿نَزَّلَ الْفُرْقَانَ﴾ أي: القرآن المبين الحق من الباطل، فسُمي بذلك، تفرقة بين الحق والباطل. ﴿عَلَىٰ عَبْدِهِ﴾ على محمد صلى الله عليه وسلم؛ ليكون محمد لجميع الإنس والجنّ بالحق ﴿نَذِيرًا﴾ أي: منذرًا ينذرهم عقابه، ويحذّرهم عذابه، إن لم يأخذه ويخلصوا له العبادة. والنذير: المخوف من عذاب الله وكلّ مخوف. ومنه ﴿فَأَنْذَرْتَكُمْ نَارًا تَلْظَىٰ﴾ [الليل، ١٤/٩٢].

وقوله تعالى: ﴿لَهُ مَلِكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ أي: الذي نزل الفرقان، هو الذي له الملك السموات والأرض. وأعنى ب«ملك السموات»: سلطانًا ينفذ في جميعها أمره وقضائه، فحقّ على من كان كذلك أن تطيعه أهل مملكته ومن في سلطانه، يقول تعالى: «ولا تعصوا نذيري إليكم أَيُّهَا الناس، واعملوا بما جاءكم به من الحق». ﴿وَلَمْ يَتَّخِذْ وَلَدًا﴾ يقول ذلك تكذيبًا لمن أضاف إليه الولد، وقال: «الملائكة بنات الله»، فمن أضاف إليه ولدًا فقد كذب. ومعنى الافتراء: أخلاق الكذب.

وقوله ﴿وَلَمْ يَكُنْ لَهُ شَرِيكٌ فِي الْمُلْكِ﴾ تكذيبًا لمن يعبد الأصنام ويضيف الألوهية إليها، فأفردوا أيها الناس لربكم الذي نزل الفرقان على محمد الألوهية، وأخلصوا له العبادة، دون ما تعبدون من دونه من الآلهة والملائكة والجنّ والإنس، فإن كلّ ذلك في خلقه وفي ملكه وسلطانه، ولا تصحّ العبادة إلاّ لله الذي [هو] مالك جميع ذلك.

وقوله تعالى ﴿وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ﴾ [و٣] أي: خلق كلّ شيء يصحّ أن يطلق له صفة مخلوق، فالأشياء كلّها التي يصحّ لها صفة مخلوق خلقه وملكه، فأخلصوا العبادة له.

وقوله تعالى ﴿فَقَدَرَهُ تَفْدِيرًا﴾ أي: قدره ما خلقه وهيأه لما خلق له، فلا خلل فيه ولا تفاوت.

وقوله تعالى ﴿وَاتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ آلِهَةً لَّا يَخْلُقُونَ شَيْئًا وَهُمْ يُخْلَقُونَ﴾ يقول تعالى: مُقَرَّعًا مشركي العرب لعبادتهم ما دونه، ومهجنًا^{١٣٨} للذي منهم، ومُتَّبِعُهُمْ على موضع خطأ فعلهم، وذهابهم عن منهج الحق. واتخذ هؤلاء المتكبرون أصنامًا بأيديهم يعبدونها، لا يخلق شيئًا، وهي تُخلق، ولا يملك لأنفسها نفعًا بجزء إليها، ولا تضرّوا تدفعه عنها، ولا تملك إماتة حي ولا إحياء ميت، ولا

138 كلمة «مهجنًا» يتكرر في النسخة.

نشره من بعد مماته، ويتركوا عبادته خالق كل شيء، ومالك الضر والنفع، والذي بيده الموت والحياة والنشور. والنشور: الحياة بعد الموت، يقال: أنشر الله الموتى، ينشر أي: أحياهم، فحيوا؛ وقال الأعشى:

حتى يقول الناس لما رأوا يا عجباً للميت الناشر^{١٣٩}

وهو مصدر من نشر نشورًا.

وقوله تعالى ﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنَّ هَذَا إِلَّا إِفْكٌ افْتَرَاهُ﴾ أي: قال هؤلاء الكافرون بالله، الذين اتخذوا من دونه آلهة: ما هذا الفرقان الذي جاء به محمد إلا إفك، والإفك: الكذب. الإفك الذي افتراه يهود أي: قائلو هذه المقالة ظلمًا، أي: نسبتهم كلام الله وتنزله إلى أنه إفك افتراه [٣ظ] محمد. والظلم: وضع الشيء في غير موضعه، [والزور] تحسين الباطل،^{١٤٠} تناول الكلام: فقد أتى هؤلاء القوم، في قيلهم افتراه وأعانه عليه قوم آخرون كذبًا محسنًا.

وقوله تعالى ﴿وَقَالُوا أَأَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ اكْتَتَبَهَا﴾ الآية ذكر إن هذه الآية نزلت في النضر بن الحرث وأنه المعني بقوله: أساطير الأولين. قال ابن عباس: كان النضر من شياطين قريش، وممن كان يؤذي رسول الله صلى الله عليه وسلم، وينصب له العداوة، وكان قد قدم الحيرة وتعلم بها أحاديث ملوك فارس، وكان رسول الله صلى الله عليه وسلم إذا جلس مجلسًا فذكر فيه بالله وحذر قومه، ما أصاب من قيلهم من الأمم من نقمة الله، خلفه في مجلسه إذا قام، يقول: أنا والله يا معشر قريش أحسن حديثًا منه، فهلّموا فأنا أحدثكم أحسن من حديثه، ثم يحدثهم عن ملوك فارس، ويقول: ما محمد أحسن حديثًا مني، فأنزل الله تعالى في النضر ثماني آيات من القرآن فذكر: ﴿إِذَا تَتَلَىٰ عَلَيْهِ آيَاتُنَا قَالَ أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ﴾ [المطففين، 31/83] فكل ما ذكر فيه الأساطير في القرآن. وقال ابن جريج: أساطير الأولين أشعارهم كهانتهم. وقوله ﴿اكْتَتَبَهَا﴾ أي: اكتتبها محمد من كتبهم يعني يقوله ﴿فَهِيَ تُمَلَىٰ عَلَيْهِ﴾ أي: هذه الأساطير تقرأ عليه من قولهم: «أملت عليك الكتاب» وأملته بكرة غدوة وأصيلا أي: وتملى عليك عشياً، أي: قل يا محمد لهؤلاء المكذبين بآيات الله ما الأمر، كما يقولون من أن هذا القرآن أساطير الأولين وأن محمدًا افتراه وأعانه [و٤] عليه قوم آخرون؛ بل هو الحق أنزله الرب الذي يعلم سرّ من في السموات ومن في الأرض، ولا يخفى عليه شيء، وهو محص ذلك على خلقه ومجازيهم عليه «إنه كان غفورًا رحيمًا» ولم يزل يصفح عن خلقه، ويرحمهم، ويتفضل عليهم بعفوه.

139 ديوان الأعشى الكبير للأعشى، ١٨ / ١٣.

140 كتبت العبارة في النسخة «والذي تحسن التأويل» وهو خطأ. هذا يحتمل أن يكون من خطأ الكاتب. لعل الصواب: «والزور: تحسين الباطل». لأن العبارة يشبه عبارة الطبري وكثير من عبارات الحوفي في باب المعنى والتفسير منقول من تفسير الطبري. إنما قال: «الظلم: وضع الشيء في غير موضعه، فكان ظلم قائله هذه المقالة القرآن بقيلهم هذا، وضمهم إياه بغير صفته. والزور: أضله تحسين الباطل. فتأويل الكلام: فقد أتى هؤلاء القوم في قيلهم». والسياق يقتضي ما أثبتناه. جامع البيان للطبري، ١٧ / ٣٩٨.

وقد تضمنت الآيات البيان عما يوجبه المعجزة من تنزيل الفرقان من تعظيم منزلته على مراتب من الأعظم،^{١٤١} وما يوجبه المعرفة من الإقرار بملكه الذي لا تجده لغيره، وخلقته الذي لا يعدد سواه على مثله، وينفى الولد عنه والشريك والشبيه والنظير وما في إيجاب الإلهية التي لا يملك النفع والضّر، ولا يقدر على الخلق من الجهل الذي يقتضي لحسن العقل،^{١٤٢} وما في تكذيب الصادق من الظلم الفاحش لردّ البرهان الواضح. وما في نسب الحق الى الحرص المتكلف من الجناية على السر عند ظهر العلم مع سلوك ظهر الجهل.

القول في الوقف والتمام

إن قَدَرْتَ ﴿لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ غير نعت «الذي» الأولى كان قوله ﴿نَذِيرًا﴾ وقفًا، وإن قَدَرْتَ نَعْتًا أو بدلًا لم يكن وقفًا. ﴿نُذُورًا﴾ تمام. ﴿قَوْمٌ آخَرُونَ﴾ كاف، وكذا ﴿ظُلْمًا وَزُورًا﴾. ﴿بُكْرَةً وَأَصِيلًا﴾ تمام.

141 كتبت النسخة «الأعظام» ولكن لعل الصواب ما أثبتناه.

142 غسل العنق

Bibliyografya

- Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd, *Rûhu'l-meânî*, nşr. Ali Abdülbârî Atıyye, XVI, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1415.
- A'şâ, Ebû Basir Meymun b. Kays b. Cendel Bekri, *Dîvânü A'şâ el-kebîr*, Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 1950.
- Âşûr, Saîd Abdülfettâh, "Ezher", *DÎA*, 1995, XII, 59-63.
- Atıyye, İbrâhim İnânî, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân li'l-İmâm el-Havfi Sûretü Yûsuf: Tahkîk ve dirâse* (doktora tezi), al-Madinah International University, Malezya, 2015.
- Aynî, Bedreddin, *Umdetü'l-kârî*, I-XXV, Beyrut: Dâru ihyâ'it-türâsî'l-Arabî, t.y.
- Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, nşr. Abdürrezzâk Gâlib el-Mehdî, Kahire: Dârü'l-kitâbî'l-İslâmî, t.y.
- Birişik, Abdulhamit, "İbnü'n-Nakîb el-Makdisî", *DÎA*, 2000, XXI, 165-166.
- Birişik, Abdulhamit, "Ulûmü'l-Kur'ân", *DÎA*, 2012, XLII, 132-135.
- Bulut, Ali, "Türkiye'de Tefsir Usûlü/ Ulûmü'l-Kur'an Tartışmaları- Bir Literatür İncelemesi-", *Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usulü*, ed. Bilal Gökkr v.dğr., İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2009, s. 381-400.
- Cemâleddin el-Kâsîmî, *Tefsîrül-Kâsîmî: Mehâsinü't-te'vîl*, nşr. M. Bâsil Uyûnü's-Sûd, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1418.
- Dâvûdî, Muhammed b. Ali, *Tabakâtü'l-müfessîrîn*, nşr. Ali M. Ömer, I-II, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1403/1983.
- Deliser, Bilal, "Hicri VIII. Asra Kadar Kur'an İlimleri, el-Burhanın Yazılış Amacı ve Yöntemibilim Oluşturma Çabaları Üzerine", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (2016): 1-23.
- Durmuş, İsmail, "Nahiv", *DÎA*, 2006, XXXII, 300-306.
- Ebû Ali el-Fârisî, *el-Hücce li'l-kurrâis-seb'a*, nşr. Bedreddin Kahvecî - Beşîr Cüveycâtî, I-VI, Dımaşk: Dârü'l-Me'mûn li't-Türâs, 1404/1984.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhît*, I-VIII, Beyrut: Dârü'l-fîkr, 1420.
- Ebû Şâme el-Makdisî, *İbrâzül-meânî min Hırzî'l-emânî fi'l-kurââtî's-seb'*, nşr. İbrâhim Atve İvaz, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, t.y.
- Edirnevî, Ahmed b. Muhammed, *Tabakâtü'l-müfessîrîn*, nşr. Süleyman b. Sâlih el-Hazzî, Medine: Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, 1417/1997.
- el-Fihrisü's-şâmil li't-türâsî'l-Arabiyyi'l-İslâmiyyi'l-mahtût: Ulûmü'l-Kur'ân, mahtûtâtü't-tefsîr ve ulûmüh*, Amman: el-Mecmau'l-melekî li-buhûsî'l-hadâretî'l-İslâmiyye: Müessesetü Âli'l-beyt, 1989.
- el-Mevsûatü'l-müyessere fi terâcîmi eimmeti't-tefsîr ve'l-ikrâ' ve'n-nahv ve'l-luga*, haz. Velid b. Ahmed Hüseyin ez-Zübeyrî v.dğr., I-III, Medine: Mecelletü'l-hikme, 1424/2003.
- Hafâcî, Şehâbeddin, *Hâşiyetü's-Şihâb: İnâyetü'l-Kâdî ve kifâyetür-Râzî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, Beyrut: Dâru sâdır, t.y.
- Havfi, Ebü'l-Hasan Ali b. İbrâhim, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 288.
- Havfi, Ebü'l-Hasan Ali b. İbrâhim, *el-Ferid fi irâbî'l-Kur'ânî'l-mecîd*, Konya Karatay Yusufpaşa Ktp., nr. 5222.

- Havfi, Ebü'l-Hasan Ali b. İbrâhim, *İ'râbü'l-Kur'an*, Manisa İl Halk Ktp., nr. 158.
- İbn Âdil, *el-Lübâb fi ulûmi'l-kitâb*, nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali M. Muavvaz, I-XX, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1419/ 1998.
- İbn Akile, *ez-Ziyâde ve'l-ihsân fi ulûmi'l-Kur'an*, I-X, Şârika: Câmîatü's-Şârika, 1427/2006.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, I-XXX, Tunus: ed-Dârüt-Tûnisiyye lî-neşr, 1984.
- İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî*, nşr. Abdülaziz b. Abdullah b. Bâz v.dğr., I-XIII, Beyrut: Dârü'l-ma'rife, t.y.
- İbn Haldûn, *Mukaddime*, nşr. Abdullah Muhammed ed-Dervîş, I-III, Dımaşk: Dâru Ya'reb, 1425/2004.
- İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, nşr. İhsan Abbas, Beyrut: Dâru sâdır, 1398/1978.
- İbn Hayr, *Fehrese*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf - Mahmûd Beşşâr Avvâd, Tunus: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 2009.
- İbn Hişâm en-Nahvî, *Mugni'l-lebib*, nşr. Mâzin Mübârek - M. Ali Hamdullah, Dımaşk: Dârü'l-fikr, 1985.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, I-XIV, Beyrut: Mektebetü'l-ma'ârif, 1401/1981.
- İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I-V, Beyrut: Dâru sâdır, t.y.
- İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, nşr. Abdülkâdir el-Arnaût - Mahmûd el-Arnaût, I-XI, Beyrut-Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1406-14/1986-93.
- İbnü'l-Kıftî, *İnbâhür-ruvât*, nşr. M. Ebü'l-Fazl İbrâhim, I-IV, Kahire: Dârü'l-fikri'l-Arabî, 1406/1986.
- İbnü'l-Mülakkın, *el-Bedrül-münîr fi tahrîci ehâdisi's-Şerhi'l-kebir*, nşr. Mustafa Ebü'l-Gayd Abdülhay v.dğr., I-IX, Riyad: Dârü'l-hicre lî-neşr ve't-tevzî', 1425/2004.
- İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavzîh fi şerhi'l-Câmi's-sahih*, nşr. Hâlid Mahmûd er-Rabbât v.dğr., I-XXXVI, Dımaşk: Dârü'n-nevâdir, 1429/2008.
- İbnü'n-Nakîb el-Makdisî, *et-Tahrîr ve't-tahbîr li-akvâli eimmeti't-tefsîr*, Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 72.
- Kastallânî, Ahmed b. Muhammed, *İrşâdü's-sârî*, I-X, Bulak: el-Matbaatü'l-kübrâ el-emîriyye, 1323.
- Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, nşr. M. Şerefeddin Yaltkaya - Kilisli Rifat Bilge, I-II, İstanbul: Maarif Matbaası, 1941-43.
- Kudâî, *Müsnedü's-Şihâb*, nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi, I-II, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1407/1986.
- Maşalı, Mehmet Emin, "Sarakustî", *DİA*, 2009, XXXVI, 115.
- Mekki b. Ebü Tâlib, *el-Hidâye ilâ bulûg'in-nihâye*, Şârika: Câmîatü's-Şârika, 1429/2008.
- Mertoğlu, M. Suat, "Tefsir Tarihinde Dikkatlerden Kaçan Bir Eser: Üdfüvî'nin el-İstiğnâ fi ulûmi'l-Kur'anı ve Eserin Mukaddimesi ile Fâtîha Sûresi Tefsirinin İlmî Neşri", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 25 (2011): 51-112.
- Mollaibrahimoğlu, Süleyman, *Muhammed b. Ali el-Udfuvi ve Tefsirdeki Metodu*, İstanbul: y.y., 1995.

- Mücâşüî, *en-Nüket fi'l-Kur'ân*, nşr. Abdullah Abdülkâdir et-Tavil, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1428/2007.
- Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhâb, *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb*, I-XXXIII, Kahire: Dârü'l-kütüb ve'l-vesâiki'l-kavmiyye, 1423.
- Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, nşr. Ahmed el-Arnaût - Türkî Mustafa, I-XXIX, Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1420/2000.
- Sarakustî, İsmâil b. Halef, *İ'râbü'l-Kur'ân*, Manisa İl Halk Ktp., nr. 158.
- Seâlibî, Ebü Zeyd, *Tefsîrüs-Seâlibî: Cevâhirü'l-hisân*, nşr. Âdil Ahmed Abdülmecûd - Ali M. Muavvaz, I-V, Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1418/1997.
- Sem'ânî, Abdülkerîm b. Muhammed, *el-Ensâb*, nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî, I-VI, Haydarâbâd: Meclisü dâireti'l-maârifî'l-Osmâniyye, 1382-86/1962-66.
- Semîn el-Halebî, *ed-Dürrü'l-masûn fi ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*, nşr. Ahmed Muhammed el-Harrât, I-XI, Dimaşk: Dârü'l-kalem, 1406-15/1986-94.
- Sevinç, Sümeyye, *İbn Haldûn'un Kur'ân Anlayışı* (doktora tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2020.
- Sezgin, Fuat, GAS: *Târihu't-türâsi'l-Arabî*, trc. Mahmûd Fehmî Hicâzî v.dğr., I-VIII, Riyad: Câmîatü'l-Melik Suûd, 1402-1408/1982-1988.
- Siddîk Hasan Han, *Fethü'l-beyân fi makâsidi'l-Kur'ân*, nşr. Abdullah b. İbrâhim el-Ensârî, I-XV, Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 1412/1992.
- Subhî es-Sâlih, *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut: Dârü'l-ilm li'l-melâyîn, 1968.
- Süyûtî, *Bugyetü'l-vuât fi tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nühât*, I-II, Beyrut: Dârü'l-fikr, 1399/1979.
- Süyûtî, *Mu'terekü'l-akrân fi icâzi'l-Kur'ân*, I-III, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1408/1988.
- Süyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. M. Ebü'l-Fazl İbrâhim, I-IV, Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-âmme li'l-kitâb, 1394/1974.
- Süyûtî, *Tabakâti'l-müfessirîn*, nşr. Ali M. Ömer, Kahire: Mektebetü Vehbe, 1396/1976.
- Şevkî Dayf, *el-Medârisün-nahviyye*, Kahire: Dârü'l-maârif, 1976.
- Şevkî Dayf, *Târihu'l-edebî'l-Arabî*, VII, Kahire: Dârü'l-maârif, 1990.
- Şirbinî, Hatîb, *es-Sirâcü'l-münîr fi'l-iâne alâ ma'rifeti ba'zı meânî kelâmi rabbine'l-hakîmi'l-habîr*, Kahire: Dârü't-tibâa, 1285.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-beyân*, nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Cize: Hecer li't-tibâa ve'n-neşr, 1422/2001.
- Teymî, *İ'râbü'l-Kur'ân*, nşr. Fâize bint Ömer el-Müeyyed, Riyad: y.y., 1415/1995.
- Üdfüvî, Muhammed b. Ali, *el-İstignâ fi ulûmi'l-Kur'ân*, Süleymaniye Ktp., Hâfız Ahmed Paşa, nr. 5.
- Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ: İrşâdü'l-erib ilâ ma'rifeti'l-edîb*, nşr. İhsan Abbas, I-VII, Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1414/1993.
- Zebidî, Muhammed Murtazâ, *Tâcü'l-arûs*, I-XL, Küveyt 1965-2002, Kahire: Dârü'l-hidâye, t.y.
- Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, nşr. Şuayb el-Arnaût v.dğr., I-XXIII, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1401-1405/1981-85.

Zehebi, *Târîhu'l-İslâm: sene 401-450*, IX, Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1424/2003.

Zerkeşî, Bedreddin, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'an*, nşr. Ebü'l-Fazl ed-Dimyâtî, Kahire: Dârü'l-hadîs, 1427/2006.

Ziriklî, *el-A'lâm*, nşr. Zühayr Fethullah, I-VIII, Beyrut: Dârü'l-ilm li'l-melâyîn, 2002.

Zürkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'an*, nşr. Fevvâz Ahmed Zemerlî, Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1415/1995.

A Work Between the Literatures of Tafsîr and 'Ulûm al-Qur'an: Abû al-Ḥasan al-Ḥawfî's *al-Burhân fi 'ulûm al-Qur'an*

This study examines the content of *al-Burhân fi 'ulûm al-Qur'an*, the only extant work of Abû al-Ḥasan 'Alî b. İbrâhîm b. Şa'îd b. Yûsuf al-Ḥawfî (d. 430/1039). The article makes a modest contribution to the history of exegesis and brings the work to the attention of researchers contextualizing al-Ḥawfî's work within the relevant literature.

Ḥawfî was prominent in the fields of Arabic language and Quranic exegesis and recitation. Both regular people and scholars in Egypt benefited from his scholarship. Despite this, only three works of his have been recognized. Among them, we have limited information on *al-Muwaddâh/al-Mûdîh* and *I'râb al-Qur'an*. As for the subject of this paper, *al-Burhân fi 'ulûm al-Qur'an*, we have a large amount of information on its title, size, and content.

Al-Burhân is organized according to the order of chapters in the Quran. It introduces chapters by stating its place of revelation, either Mekkan or Medinese, and provides the total number of verses in each chapter. It examines chapters by dividing them into several parts. It explains the linguistic features of each part in detail and then examines verses under certain categories like "*al-qawl fi al-qirâât*," "*al-qawl fi al-ma'nâ wa al-tafsîr*," and "*al-qawl fi al-waqf wa al-tamâm*."

The author attends even to the basic diacritical marks in linguistic explanations. He is interested not only in subjects related to syntax but also to etymology, grammar, lexicography, and rhetoric. In the section on recitation, he explains the varieties in meanings and diacritical marks caused by different recitation methods by connecting these methods with their respective reciters. He explores only seven scholars of recitation and their transmitters for the chapters "the Criterion," "the Poets," "the Ant," "the Stories," "the Spider," and "the Romans" and does not mention irregular (*shâdh*) recitation methods. The author, however, does not maintain his originality in explanations for recitation and linguistic features also in exegesis. This section is somewhat a summary of al-Ṭabarî's (d. 310/923) *Jâmi' al-bayân*. One can observe that Ḥawfî presents reports by shortening their texts and omitting their chains of transmission, mostly following the expressions in al-Ṭabarî's exegesis. It is worth noting, however, that after these explanations he discusses the indirect references of the verses. In the subject of stopping in recitation (*waqf*), the author classifies the stoppings into four categories: *tâmm*, *kâfi*, *ḥasan*, and *şâlih*. If the differences in diacritical marks lead to a variety in meaning, he points to their

reflections in stoppings. Throughout the book, he follows the order of language, recitation, exegesis, meaning, and stopping, but he leaves out the section about recitation only for verses that contain no divergent recitation styles.

Al-Burhân is important for its discussion of exegesis as a sub-field, its linguistic analyses, and its original and rich explanations of recitation and stoppings. If one wonders in what respects later works have cited *al-Burhân* as source, one can observe that all these references are related to linguistic explanations and generally in the literature of exegesis. This fact aligns with the fact that he is known as “imâm” and “naḥwî” for his outstanding studies in syntax (naḥw).

Although some sources list its title as *al-Burhân fî tafsîr al-Qur'ân*, research shows that its title is actually *al-Burhân fî 'ulûm al-Qur'ân*. While one might expect from its title that *al-Burhân* offers content related to Quranic science, the text actually examines verses in order under the sub-sections of linguistic features, recitation, exegesis, and stoppings, so it takes exegesis only as a sub-field. By taking into consideration the connection between the work with similar features belonging to the author's teacher Abû Bakr al-Udfuwî (d. 388/998), titled *al-Istighnâ fî 'ulûm al-Qur'ân* and *al-Burhân* as well as al-Udfuwî's statements at the introduction, one may argue that the author here wanted to present an applied form of Quranic sciences in *al-Burhân* and exegesis as a sub-field. However, *al-Burhân* still appears as an exegesis in form and content and provides sufficient information that one may expect from an exegesis. It would be misleading, however, to count it among the works of Quranic sciences because it does not examine the issues thematically, as do exegeses. Even if we categorize it within the Quranic sciences literature, the first work with the title *'ulûm al-Qur'ân* is al-Udfuwî's *al-Istighnâ fî 'ulûm al-Qur'ân*. In fact, a comparative research in manuscripts of *al-Istighnâ* and *al-Burhân* in Süleymaniye Library shows that some *al-Istighnâ* copies belong to Ḥawfî. These two works deserve more deeper investigation.

In short, *al-Burhân* fails to offer the content that readers may expect from a work belonging to Quranic sciences because it does not take the issues related to Quranic sciences in themes and includes the issues of diacritical marks, recitation, exegesis, and stoppings by taking the order of verses. Categorizing it as part of the exegetical literature might lead an incorrect account on the history of exegesis. Therefore, even if one considers it as a work of exegesis, one should also take into consideration its idiosyncratic features. Although it is a work between exegesis and Quranic sciences literature, it should be more appropriate to list it among the exegeses. In addition, *al-Burhân* has considerably rich content in the fields of linguistics, recitation, and stoppings. It should also be stated that the work deserves examination in respect to language and recitation.

Keywords: al-Ḥawfî, *al-Burhân fî 'ulûm al-Qur'ân*, *'ulûm al-Qur'ân*, history of exegesis, al-Udfuwî, *al-Istighnâ fî 'ulûm al-Qur'ân*.